

الأتابكة بنو إيلدكر . . . . . ٧٧٦ -
- بنو إيلدكر في أذربيجان . . . ٧٧٦ - ٧٧٨

شاكر مصطفى، موسوعة العالم الاسلامي ورجالها،
مج. ٢، بيروت ١٩٩٣، ISAM KTP DN. 24598

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

19 NISAN 1997

Azerbaycan Atabegleri, *II-Deniz Oğulları*, 1966, 134 sh. Haz.
Hüseyin Alyarı, M. 4096 S. 832

*I.Ü. Ede. Fak. Tarih Bölümü Tezleri [Doktora],
Haz. Abdülkadir ÖZCAN, s. 247, 1984 (İstanbul)*

MART 1997

İLDENİZLİLER

Alyarı, Hüseyin.

Azerbaycan Atabegleri : *II-Deniz Oğulları*, 1146-
1225. — İstanbul : Edebiyat Fakültesi Basımevi,
1966.

24 p. ; 24 cm.

At head of title: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
Tez—İstanbul.

Turkish; summary in English.

I. Title.

DK511.A967S252

81-456954 neg 2-14803

DLC

α Hakan-i Sirvani
1 Idenizler

نشریه

دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز

زمستان ۱۳۵۲

سال ۲۵ - شماره مسلسل ۱۰۸

نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز

زمستان ۱۳۵۲ - شماره مسلسل ۱۰۸

UNIVERSITÉ DE TABRIZ

REVUE

DE LA

FACULTÉ DES LETTRES
ET SCIENCES HUMAINES

Hiver 1974

XXVe année - Serie : N° 108

1764 DURAND-GUÉDY, David. Help me if you can! An analysis of a letter sent by the last Seljuq sultan of Kirman. *Ferdowsi, the Mongols and the history of Iran: art, literature and culture from early Islam to Qajar Persia. Studies in honour of Charles Melville.* Ed. Robert Hillenbrand, A.C.S. Peacock and Firuza Abdullaeva. London & New York: Tauris, 2013, (International Library of Iranian Studies, 45), pp. 70-77. To the Atabeg of Azerbaijan asking for military aid.

Selçuklular
180683
İldenizler
031945

MADDE YAYIMLANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

22 Haziran 2015

Yeni Türkiye

81

bu sayıda

kafkaslar özel sayısı - XI

devlet adamları, bilim adamları, uzmanlardan ve yazarlardan arşivlere dayalı uluslararası 700 makale, inceleme ve araştırma kafkasya'daki kazaklar, gagauzlar/avarlar/doguanadolu vekaradeniz türklere, cepniler, lazlar, kafkasya'ya uzanan türk diyarı: kırım, kırım'ın siyasi tarihi / kırım türk-tatarların etnik ve sosyo-kültürel yapısı, millî hareketleri ve rusya tarafından sürgün edilmeleri / kırım'daki diğer türk halkları, kırımçaklar, karaimler, romanya kırım türklere, kafkasya'nın yakın komşusu iran türklere, iran türklere'nin siyasi tarihi hakkında tespitler ve iran türk dili / kashay türklere/sungur türklere, çeşitlemeler

GÜLLÜYOĞLU (MEMMEDLI) / LIUBOV CIMPOES / RAIMAR W. KORY/SEVDA A. SÜLEYMANOVA / EROL YILDIR / ADEM SAGIR / S. ESİN DERİNSUDAYI / UNAL TASHKIN / ZEYNEP ŞİMŞEKUMAC / ALLİHSAN AKSAMAZ / İSMAIL AYCI BUCAKLIŞI / HALİL İNALCIK / YÜCEL ÖZTÜRK / SÜLEYMAN KOCABAS / ÖSMAN KOŞE / GENİZ FEDAKAR / BESİM ÖZCAN / DAVID M. GOLDFRANK / ÖZCAN YENİGERE / İSMAIL AYDINGÜN / VALERİ VOZGRİN / WALTER COMINS RICHMOND / SUAT KINIKLIOĞLU / ERDOĞAN ALTINKAYNAK / NESRİN GÜLLUDAĞ / İSMAIL DOĞAN / İLÇİ KIVRAKDAL / HALİNA KÖBEKALTE / NİLGHÜN İSMAIL / AYĞUN ATTAR / NABİ KOBOTARIAN / GABİL CAMALOV / HÜSEYİN KAYHAN / CAMAL MUSTAFAYEV / İRADE MEMMEDOVA / EMRAH GETİN / HAKAN BOZ / ALLİKAFKASYALI / DİLEK ATAİZİ / FARZANEH ÖULATABADI / ABDÜLKADİR ATICI / Eİ NUR AGAYEV / GÜLSEN BEHBUĐ

Bu dergi Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi tarafından yayınlanmaktadır.

İldenizliler Zamanında Azerbaycan'ın Ekonomik Yükselişini Kolaylaştıran Sebepler ve Tebriz Örneği

(031445) İldenizliler
(130484) Tebriz

Hüseyin Kayhan*

20 Subat 2016

MADDE YAYIMLANDIKTAN SONRA GELEN DOKÜMAN

536 Giriş

Irak Selçukluları Devleti, kurulduğu 1120'den sonra büyük bir tehdidin etkisine girmiş, çocukken gulâm olarak alınıp yetiştirilerek yüksek makamlara getirilen komutanlarının baskı ve tedhişi ile karşı karşıya kalmıştı. Bu komutanlar kendi çıkarları için devleti yıkabilecek bir takım hareketlerden ve başta Abbasi halifeleri olmak üzere, Türklerin Ortadoğu'daki varlığına son vermediği kendi millî siyasetleri haline getiren bir takım teşekkül ve kişilerle ortaklık kurmaktan çekinmiyorlardı. Bu durum Selçukluların bölgedeki varlığını derinden tehdit etmekteydi. İldeniz tarih sahnesine çıktığında Sultan Mesud iktidarda idi ve iç isyanlarla uğraşmaktaydı. Abbasi halifelerinin yaklaşık iki asır önce kaybettikleri dünyevi iktidarlarını tekrar ellerine geçirmek için Irak-ı Arab'da Selçuklulara karşı başlattıkları askeri hareketler, Selçuklu prensleri arasında yaşanan, dışarıdan da destek ve teşvik gören iktidar mücadeleleri, gulâmlıktan yetişen komutanların sultana karşı yürüttükleri isyan hareketleri ülke sahnında yaşanan anarşinin ana başlıkları idiler. Bunlara

ek olarak, siyasi ihtiraslarını gerçekleştirmek için harekete geçen Mûsul valisi İmâdeddîn Zengi'nin Selçuklu komutanları ve Abbasi halifelerini devlete ve hanedana karşı isyana teşvik etmesi Sultan Mesud devrini anarşik bir dönem haline getirmişti.

Sultan Muhammed'in ölümünden sonra Irak Selçukluları Devleti tahtına Sultan Melikşah oturmuş, onun içki ve eğlenceye dalıp, devlet işlerini komutanlarına bırakması üzerine tahttan indirilerek yerine İldeniz'in yanında bulunan Melik Arslanşah getirilmişti (Kasım 1160).¹ Bu yeni dönemde devletin en güçlü kişisi konumuna gelen İldeniz, kuvvetli idaresiyle kısa bir zamanda komutanların sultan üzerindeki baskılarına son verdi ve onları Arslanşah'a itaate ve hizmete zorladı.² İşte, Kasım 1160'da Arslanşah'ın tahta geçirildiği andan, öldüğü Ocak 1176 tarihine kadar Irak Selçukluları Devletini 16 yıl boyunca kontrolü altında tutan İldeniz, kendisinden sonra oğulları Cihân Pehlivan ve Kızıl Arslan'ın hâkimiyetleri için zemin hazırlamıştı. Bu iki kardeş babalarının yolundan giderek hayatları boyunca Irak Selçukluları Devleti'ni kontrol altında tutarak Azerbaycan'ı merkezleri yapıp, bütün ağırlığı buraya verdiler. 1194'te Irak Selçukluları Devleti'nin ortadan kalkması ile onun bıraktığı mirası ele geçiren Cihân Pehlivan'ın oğulları Ebûbekir ve Özbek 1225 tarihine kadar Azerbaycan Atabegliği Devleti'ni başarıyla yönettiler.

I. Azerbaycan'ın Ekonomik Yükselişini Kolaylaştıran Sebepler

1: Türklerin Azerbaycan'ın Demografik Yapısındaki Hâkimiyetleri

Azerbaycan'a Türkmenlerin kitleler halinde gelmeleri daha X. yüzyılın ikinci ya-

(*) Yrd. Doç. Dr. ÇOMU Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
(1) Hüseyin, *Abbâsî'd-Devletî's-Selçukîyye*, çev. N. Lâgal, Ankara, 1943, 102.
(2) İbnü'l-Esir, *İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi'l-Tarih*, çev. A. Özyürek, A. Ağrakça, *İslâm Târîhi, İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi'l-Târîhi Tercümesi*, İstanbul, 1987, XI, 221; *Bundârî, Zübde'n-Nüra ve Nübbe'l-Ura*, çev. K. Bursalı, *Irak ve Horasan Selçukluları Târîhi*, İstanbul, 1943, 265; H. Alyâzi, *Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları (1146-1225)*, (İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1966, 29.

Yeni Türkiye

72

bu sayıda

kafkaslar özel sayısı - II

devlet adamları, bilim adamları, uzmanlardan
ve yazarlardan arşivlere dayalı uluslararası
700 makale, inceleme ve araştırma

kafkasya tarihi, arkeolojik dönemler / kafkasya'da eski
türkler / selçuklular ve kafkasya / moğollar ve kafkasya / altın
orda, timurlular ve kafkasya / karakoyunlular, akkoyunlular,
safeviler ve kafkasya / azerbaycan hanlıkları ve atabegleri

UFUK TAVKUL / MEHMET İŞIKLI / AYHAN YARDIMCIEL /
HATİCE P. ERDEMİR / SAMİ PATACI / AKIN BİNGÖL / MİR FATİH
ZEKİYEV / İLHAMİ DURMUŞ / ABDÜLHALUK M. ÇAY / KÂMİL
LEVENT ZOROĞLU / ZEKIYE TUNÇ / UMUT ÜREN / YUSUF
GEDİKLİ / OSMAN KARATAY / MUSTAFA ALICAN / YAŞAR
BEDİRHAN / SAVAŞ EĞİLMEZ / ALİ ERTUĞRUL / MEHMET
ERSAN / HÜSEYİN KAYHAN / HASAN OKTAY / MUAMMER GÜL /
ALEKSANDR SAYDATOVİÇ / KADIRBAYEV / ŞİRİNBEY ALİYEV /
OKTAY BERBER / MUSTAFA KAFALI / ULİ SCHAMİLOĞLU / İLYAS
KEMALOĞLU / A. MELEK ÖZYETGİN / SEVİNÇ RAHİMOVA /
İSMAİL AKA / İLHAM ERDEM / MUSTAFA UYAR / SÜLEYMAN
MEMMEDOV / KAZIM PAYDAS / SEYFETTİN ERŞAHİN / HAMZA
GÜNDOĞDU / OKTAY EFENDİYEV / MUHSİN MACİT / ZİVER
HÜSEYNLİ / MEHMET ALİ ÇAKMAK / ELMİRA MEMMEDOVA /
MERZİYE İSKENDEROVA / HÜSAMETTİN MEMMEDOV /
ELDAR ELHANOĞLU İSMAİLOV / SAİDE HACİEVA / RAKİP
HÜSEYNOĞLU İBADOV / TOFİQ TEYYUBOĞLU MUSTAFAZADE /
İRADE MEMMEDOVA / AYNUR EMENOVA / RUHENGİZ A.
SULTANOVA / GÖVHER N. MEMMEDOVA

Bu dergi Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi tarafından yayımlanmaktadır.

Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1141-1225)

(03/445) İldenizliler

Hüseyin Kayhan*

20 Subat 2016

MADDE YATMILANDIKTAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

Giriş

Azerbaycan coğrafyası üç büyük doğal bölge ayrılmaktadır: kuzeyde Büyük Kafkas dağları, güney-batıda Küçük Kafkas dağları ve Kura nehri havzası. Arazisinin % 55'i ova ve eğimli düzlüklerden, diğer kısmı da 200-3.000 metre rakımlı dağlar ve yaylalardan oluşur. Güney Azerbaycan toprakları İran'ın batı bölgelerini oluşturur. Buraya İslâm coğrafyacıları Cibal veya Irak-ı Acem ismini vermektedirler. İsfahan, Hemedan ve Tebriz bölgenin en önemli şehirleri olup, Zağros dağlarının eteklerinde kurulmuşlardır.

Kısaca coğrafi özelliklerinden bahsettiğimiz Azerbaycan, Büyük Selçuklular devrinde hayati bir öneme sahipti. Irak Selçukluları Devleti kurulduktan sonra burası önemini korumakla birlikte, ülke sathında devam eden iç mücadelelerin merkezlerinden birisi oldu. Bu durum Atabeg Şemseddin İldeniz'in 1140'ların başında bölgeye tayin edilmesine kadar bu şekilde devam etti.

I. Azerbaycan Atabegliği'nin Kuruluşu

Azerbaycan Atabegliği, Irak Selçuklularının siyasi yapısı içinde oluşan, büyüyen ve gelişen devletlerden birisi olmuştur. Devletin kurucusu Şemseddin İldeniz Kıpçak Türklerindedir.¹ Onun ailesi ve çocukluğu hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Muhtemelen, küçük yaşta köle olarak Ka-

radeniz'in kuzeyinden Ortadoğu'ya, Selçukluların hâkim olduğu topraklara getirilmişti. Kaynaklarda belirtildiğine göre, ilk efendisi olarak görünen vezir Kemâleddin Sumeiremi'nin yanına köle olarak getirildikten sonra zekâsı ve becerikliliği ile kısa zamanda onun has adamları arasına girmeği başarmıştı.² Sumeiremi'nin 9 Mayıs 1122 tarihinde Bağdad'da Batınîler tarafından bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine, bütün serveti Sultan Mahmud tarafından müsadere edilince, İldeniz'in yeni efendisi bu Irak Selçuklular sultanı oldu.³

Sultan Mahmud'un 10 Eylül 1131 tarihinde ölümüyle birlikte tahta kısa bir süre oğlu Davud, daha sonra da kardeşi Tuğrul geçti. Bu hükümdarın 24 Ekim 1134 tarihinde vefatından sonra Irak Selçuklular tahtına Sultan Mesud geçti.⁴

Mesud'un tahta geçmesi ile birlikte onun hizmetine giren İldeniz'in hayatının akışı değişti. Zekâsı ve kabiliyetleri ile kısa bir sürede sultanın ilgisini çekererek, sıvırdı.⁵ Kendisi iyi bir şekilde yetiştirilmesi için Emîr Nâsır'ın yanına verildi. Bu emîrin yanında kısa sürede kendini yetiştiren İldeniz, Hânsâların (Emîr-i Çaşnigir) hizmetine verildi.⁶ Bu görevinde de oldukça başarılı olan İldeniz, ikbal basamaklarını hızla tırmadı. Askerî sınıfa dahil edilerek, kısa sürede sultanın güvendiği emîrleri arasına katıldı.

Sultan Mesud, kendisine bağlı bu zeki ve cesur emîri taltif ederek, onu ölen kardeşi Tuğrul'un dul karısı Mu'mine Hatun ile evlendirdi.⁷ Selçuklu hanedanına damat olduğu için bu yeni mevkiine uygun olarak kendisine meliklerden birisinin atabegliği görevi ile birlikte Azerbaycan'da Nahcivan iktâ edildi.⁸

İldeniz'in atabeg olarak Azerbaycan'a gönderildiği tarih kaynaklarda belirtilmemekle

(*) Yrd. Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

(1) Mişond, *Tarihü Razmâtü's-Sıfâ*, Tahran, 1339, IV, 599; H. Alvaş, *Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları (1146-1225)*, İÜ. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1966, 2.

(2) Zahirreddin Nişâbüri, *Tarih-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran, 1332, 75.

(3) İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, çev. A. Özyüydin, A. Ağrakca, İslâm Tarihi, İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi'l-Tarih Tercümesi, İstanbul, 1987, X, 601-602; Gaffârî-yi Kazvîni, *Tarih-i Cihân Arâ*, Nşr. Seyyid Kâzım Müsevi, Tahran, 1342, 124-125.

(4) Bütün bu devrin olayları hakkında geniş bilgi almak için bkz. H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001.

(5) Zahirreddin Nişâbüri, 75; Mişond, IV, 599; Yahya b. Abdullatif el-Huseynî el-Kazvîni, *Kitâb-ı Lübbü'l-Tevârih*, Nşr. Seyyid Celâleddin Tehrânî, Tahran, 1315 bs., 123.

(6) Mişond, IV, 599.

(7) Mişond, IV, 600; Yahya b. Abdullatif el-Huseynî el-Kazvîni, 123; Gaffârî-yi Kazvîni, 125.

(8) Mikhitar Goş, *Kronik*, İng. tr. C. J. F. Dowsett, "The Albanian chronicle of Mikitar Gos", *BSOAS*, XXI/1 (1958), 487.

241536

تاریخ جامع ایران

جلد نهم

İldenigler
091445

اتابکان آذربایجان (ایلدگریان)

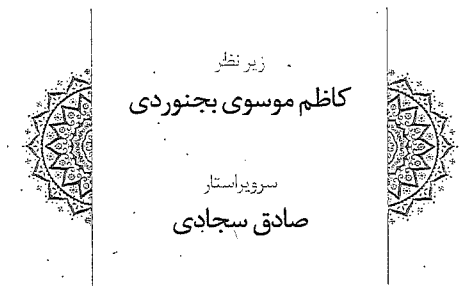
علی اکبر دیانت - منصوره وثیق

ایران در آستانه تشکیل دولت اتابکان

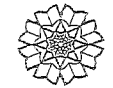
سلطنت ده ساله الب (الپ) ارسلان و بیست ساله پسرش ملکشاه، اوج حکومت سلجوقیان بزرگ بود. طی این سالها قلمرو سلجوقیان تحت حکومتی واحد تثبیت شد. ایران در این دوران از شکوفایی فکری و فرهنگی عالی برخوردار بود و تجارت و کشاورزی آن رونق زیاد داشت^۱.

قلمرو امپراتوری سلجوقیان در ایام حکومت ملکشاه به منتهای وسعت و عظمت خود رسیده بود^۲. از سر حد چین تا مدیترانه و از شمال تا بحیره خوارزم و دشت قیچاق و ماورای یمین به نام سلطان سلجوقی خطبه می خواندند و امپراتور روم شرقی و امرای عیسوی گرجستان و ایبخاز به او خراج و جزیه می دادند^۳.

پس از مرگ ملکشاه امپراتوری یکپارچه و متحد سلجوقی دوره انقراض و انحطاط خود را آغاز کرد. سلجوقیان شام (۴۷۱-۵۱۱ق/۱۰۷۸-۱۱۱۷م)، کرمان (۴۳۳-۵۸۳ق/ ۱۰۴۱-۱۱۸۷م). و نیز آنادولو (آناتولی) (۴۷۰-۷۰۷ق/۱۰۷۷-۱۳۰۷م) که قلمروهای

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	241536
Tas. No:	355 TARİC

تران، ۱۳۹۴

ILDEFONSUS, ST.

on law and compulsion, and the second son as foreshadowing Christianity—the freedom of the children of God. The *Eulogy* glorifies Vladimir as the Christian “apostle” of Russia and compares his achievement with those of Peter and Paul in Rome, of John the Theologian in Asia, Ephesus, and Patmear, of Thomas in India, and of Mark in Egypt.

BIBLIOGRAPHY

Serge A. Zenkovsky, ed. and trans., *Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales*, 2nd ed. (1974); Gerhard Podskalsky, *Christentum und theologische Literatur in der kiever Rus' (988–1237)* (1982).

JOHN MEYENDORFF

[See also Kievan Rus; Yaroslav the Wise.]

ILDEFONSUS, ST. (ca. 607–ca. 667), bishop and writer, was born in Toledo and became archbishop of that city in 657. He played a leading role in the development of the Mozarabic rite. Ildefonsus' extant writings are *De viris illustribus*, *De cognitione baptismi*, *De itinere deserti*, *De virginitate S. Mariae*, and two letters.

BIBLIOGRAPHY

De virginitate beatae Mariae, Vicente Blanco García, ed. (1937); *El “De viris illustribus” de Ildefonso de Toledo*, Carmen Codoñer Merino, ed. (1972). Also see Athanasius Braegelmann, *The Life and Writings of Saint Ildefonsus of Toledo* (1942); José Madoz, ed., *Biblioteca de antiguos escritores cristianos españoles*, II, *S. Ildefonso de Toledo a través de la pluma del arcipreste de Talavera* (1943); Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalter*, I, (1911), 234–236.

EDWARD FRUEH

[See also Mozarabic Rite.]

ILDEGIZIDS (Eldigüzids), the atabeg dynasty established by Shams al-Dīn Eldigüz (d. 1175), also rendered as El-dengüz or Il-deniz/Ildeñiz. Through their domination of Azerbaijan, the Ildegizids came to control the Iraqi Seljuk sultanate. Eldigüz, a *ghulam* (military slave) of Kipchak origin, rose rapidly in Seljuk service. Sultan Toghril II (1132–1134) appointed him atabeg to his son Arslan Shāh. Sultan

ILDEGIZIDS

Mas'ūd (1134–1152) married him to Toghril II's widow (thereby making him stepfather to the future sultan), and by 1136 he had acquired a power base in Azerbaijan. He asserted his authority over most of Azerbaijan, a major source of Seljuk troops, and in 1161 succeeded in placing his stepson, Arslan Shāh (1161–1176), on the throne of the Iraqi sultanate.

The de facto ruler of this Seljuk state, Eldigüz proved to be a formidable (although not entirely successful) opponent of the expansionist Georgian kingdom. This policy was continued by his son Jahān Pahlawān (1175–1186). When Arslan Shāh died, perhaps poisoned by Jahān Pahlawān, the latter placed his nephew, Toghril III ibn Arslan Shāh (1176–1194), on the throne as his puppet. Master of the Iraqi sultanate, Jahān Pahlawān blocked Georgian and Ayyubid expansion and checked the restless Turkish emirs and resurgent Abbasid caliphate. His brother, Qizil Arslan (1186–1191), a less astute politician, was unable to prevent the unraveling of his predecessors' carefully constructed arrangements. The Turkish begs grew increasingly unruly and the hitherto pliant Toghril III sought to become sultan in fact as well as in name. Open conflict finally led to the assumption of the sultanic dignity by Qizil Arslan in 1190, but he was murdered the following year.

In the ensuing power struggle, Quṭluğ İnanç ibn Jahān Pahlawān, in a gross miscalculation, brought in the Khwarizmshah Tekish, who became the principal power in the region. Tekish ended the Seljuk Iraqi sultanate in 1194 (Toghril was killed by Quṭluğ İnanç, who became a Khwarizmian vassal). Meanwhile, Abū Bakr ibn Jahān Pahlawān (1195–1210) retained authority in Azerbaijan, but was little more than a subordinate ruler. He was succeeded by another half brother, Özbek (Uzbek, 1210–1225), who also recognized Khwarizmian overlordship. He soon found himself caught between the Mongols (whom he bought off in 1220 and 1221) and the Khwarizmiens. In 1225 the Khwarizmshah Jalāl al-Dīn drove Özbek from Tabrīz (he died shortly thereafter), extinguishing the Ildegizid line.

BIBLIOGRAPHY

C. E. Bosworth, “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217),” in *Cambridge History of Iran*, V (1968); Z. M. Buniatov, *Gosudarstvo atabekov Azerbaidzhana 1136–1225 gody* (1978).

PETER B. GOLDEN

[See also Atabeg; Azerbaijan; Iraq; Khwarizmshahs; Seljuks; Sultan.]

thian", acquired in pre-modern Persian and thence in Turkish, the sense of "wrestler, one who engages in hand-to-hand physical combat", becoming subsequently a general term for "hero, warrior, champion in battle". From this later, broader sense it is used as a personal name in the Persian world, e.g. for the Eldigüzid Atabeg [see ILDEŪIZIDS] Nuṣrat al-Dīn Dīhān-Pahlawān (reigned in 'Adharbāyḍjān, d. 581 or 582/1186 [see PAHLAWĀN, MUḤAMMAD B. ILDEŪIZ; and see Justi, *Iranisches Namenbuch*, 237, for other bearers of this name]. The word's appearance in Arabic as *bahlawān* is clearly a secondary development, and has in more recent times acquired the meaning of "acrobat, tightrope walker in a circus, etc.", as was noted by Lane in early 19th century Cairo, where it was gypsies who by then practised these skills (*The manners and customs of the modern Egyptians*, ch. xx "Serpent-charmers, and performers of legerdemain tricks, etc."); see also Spiro, *Arabic-English dict. of the colloquial Arabic of Egypt*, repr. Beirut 1973, 61, and Barthélemy, *Dict. arabe-français des dialectes de la Syrie*, Paris 1935-54, 66). In the most recent colloquial of Cairo, it has become a pejorative term for "tricky person" (Hinds and Badawi, *A dict. of Egyptian Arabic, Arabic-English*, Beirut 1986, 110), cf. also *fahlawī* "clever" and *fahlawa* "cleverness".

The topic of wrestling, as a sport and as an expression of manliness and chivalry, thus linking up with the *futuwwa* [q.v.], was the subject of a classic study, primarily of its Arabic aspects, by M. Canard (*La lutte chez les Arabes, in Cinquantaire de la Faculté de Lettres d'Alger (1881-1931)*, Algiers 1932, 1-64, repr. in *L'expansion arabo-islamique et ses répercussions*, Variorum Reprints, London 1974, no. XI), largely utilised here. Wrestling and fighting, with the aim of bringing the opponent to the ground, was an expression of classical Greek and Roman athleticism; but the sports most probably developed in parallel ways, rather being a continued influence upon the Arabic and Persian worlds. In ancient Arabia, wrestling seems to have been one of the spectacles at the pre-Islamic fair of 'Ukāz [q.v.]; in the *Sīrat 'Antar* as it later developed [see 'ANTAR, SĪRAT], the hero 'Antara b. Shaddād [q.v.] practised this sport as did, according to some traditions, the caliph 'Umar I. The terms most commonly used for this in Arabic were *ṣur'a* and *ṣirāf*, with the basic idea of hurling one's opponent to the ground. It may have continued in mediaeval Arabic times as a popular sport; in 251/865, during the disturbances at the caliphal capital of Sāmarrā during al-Musta'in's time, citizens there hired *muṣārī'un* to defend their houses against the violence of the Turkish soldiery (al-Tabarī, iii, 1540, tr. G. Saliba, *The crisis of the 'Abbāsid caliphate*, Albany 1985, 31).

However, it was in Persia that wrestling was developed to a fine art, being associated with the heroes of legendary times. Firdawsī's *Shāh-nāma* contains several episodes of wrestling and combat, often illustrated in manuscripts of the national epic; three centuries or so later, Sa'ādī often cites the *pahlawān* or wrestler in situations where a moral of some sort can be pointed. Above all, this national pastime from ancient Iran has survived in the often-described special gymnasia for wrestling, the *zur-khānas* [q.v.], with ritualistic methods of fighting and a special garb of tight-fitting trousers [see SĪRĀL in *ET*] and belt.

From the Persians it passed to the Turks and was a significant element of the military prowess for which the race was famed in the mediaeval Islamic world. It was practised amongst the Mamlūks of Egypt and Syria as part of their military training, *ṣirāf* being a skill ascribed to some of the great masters of *furūsiyya*

[q.v.] (see D. Ayalon, *Notes on the Farūsiyye exercises and games in the Mamluk sultanate, in Scripta Hierosolymitana*, ix, Jerusalem 1961, 57, 61-2, repr. in *The Mamluk military society*, Variorum Reprints, London 1979, no. II). Turkish troops took these skills as far as the Maghrib, and *bahlawānāt turkiyye* were found in the entourage of the Beys and Pashas of Tunis up to the 19th century. In the Ottoman empire, wrestlers were included in each Janissary company (*orta* [q.v.]), and in 11th/17th century Istanbul, wrestlers were organised into a corporation of *pelkizāns* (sic, in this metathesised form), on the evidence of Ewliyā Çelebi.

Bibliography: Given in the article.

(C. E. BOSWORTH)

PAHLAWĀN, MUḤAMMAD B. ILDEŪIZ, NUṢRAT AL-DĪN, Atābeg of 'Adharbāyḍjān in the later 6th/12th century. His father IldeŪiz [q.v.] had in course of time risen to be the real ruler in the Saldjūk empire; the widow of Sultan Toḡhrīl [q.v.] was Pahlawān's mother and Arslān b. Toḡhrīl [q.v.] his step-brother. In the fighting between IldeŪiz and the lord of Marāgha, Ibn Aḩsunkur al-Ahmadīlī, Pahlawān played a prominent part [see MARĀGHĀ]. From his father he inherited in 568/1172-3 Arrān, 'Adharbāyḍjān, al-Djibāl, Hamadīhān, Iṣfahān and al-Rayy with their dependent territories and a few years later he also took Tabrīz, which he gave to his brother Kīzīl Arslān. Like IldeŪiz, Pahlawān also became the real ruler. Sultan Arslān b. Toḡhrīl was completely under his control, as was also his young son Toḡhrīl [q.v.], whom Pahlawān put on the Saldjūk throne, after Arslān had been disposed of by poison. Pahlawān died in Dhu 'l-Hiḍḍja 581/February-March 1186 or the beginning of 582/1186 and his brother Kīzīl Arslān succeeded him.

Ibn al-Athīr (xi, 346) pays a high tribute to Pahlawān's statesmanlike qualities, and during his tenure of office peace and prosperity prevailed in his governorship. After his death, however, bloodshed and unrest broke out. In Iṣfahān the Shāfi'is and Hanafis fought one another, and at al-Rayy the Sunnis and Shi'is, until order was gradually restored.

Bibliography: Ibn al-Athīr, xi, xii, s. index; Ḥamd Allāh Mustawfī Kazwīnī, *Tarīkh-i Guzīda*, ed. Browne, i, 466, 470, 472-5; C. Defrémery, *Histoire des Seldjoukides*, in *JA*, ser. 4, xiii, 15 ff.; Mīrkhānd, *Historia Seldschukidarum*, ed. Vullers ch. 34; Bundārī, *Zubdat al-nuṣra*, in *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoukides*, ed. Houtsma; Houtsma, *Some remarks on the history of the Saldjūks*, in *AO*, iii, 136 ff.; K.A. Luther, *Rwandī's report on the administrative changes of Muhammad Jahān Pahlawān, in Iran and Islam, a volume in memory of Vladimir Minor-sky*, ed. C.E. Bosworth, Edinburgh 1971, 393-406; Bosworth, in *Camb. hist. of Iran*, v, 168-9, 179-80; F. Sümer, *IA art. Pehlivan*. See also the *Bibl.* to ILDEŪIZIDS.

(K. V. ZETTERSTÉEN)

PAHLAWĪ, PAHLAVĪ, the name of the short-lived dynasty which ruled in Persia from 1925 to 1979. Its two members were Ridā Shāh (r. 1925-41) and his son Muḥammad Ridā Shāh (r. 1941-79) [q.v.].

PĀ'Ī (Hindi "quarter"). English form "pie", the smallest copper coin of British India = $\frac{1}{12}$ of an anna. Originally, in the East India Company's early experiments for a copper coinage, the pie, as its name implies, was the quarter of an anna or pice [see PAYSĀ]; after the Acts of 1835, 1844 and 1870, however, the pie was $\frac{1}{3}$ of a pice.

Bibliography: Yule and Burnell, *Hobson-Jobson, a glossary of Anglo-Indian colloquial words and phrases*, 705.

(J. ALLAN)

197 EYLÖL 1991

(Baku-1980)

İl denizlilər

5

E

Елдәкәз шәмсәддин — Азәрб. атабәјләри *Елдәкәзләр* сүләләсинин вә *Елдәкәзләр* дәвләтинин бәниси. Бәх *Шәмсәддин Елдәкәз*.

Елдәкәзләр, *Елдәнизләр*, *Илдәнизләр* — *Елдәкәзләр* дәвләти һөкмдарлары сүләләси. Азәрб. атабәјләри [1136—1225]. Бәниси *Шәмсәддин Елдәкәз*дир. Көркәмли нумә-јәндәләри: *Мәһәмәд Чәһан Пәһләван*, *Гызыл Арслан*. һөкмдарлары: *Шәмсәддин Елдәкәз* [1136—74], *Чәһан Пәһләван* [1174—86], *Гызыл Арслан* [1186—91], *Әбу Бәкр* [1191—1210], *Өзбәк* [1210—25], *Гызыл Арслан Хамуш* [1225—29]. *Е.* күрчү чарлары, Харәзмшаһлар вә монголларла муһарибәләр апармышлар. *Е.* дөврүндә Азәрб. итгисади, сijasи вә мәдәни чәһәтдән инкишаф етмишди. *Е.* сүләләсинин һакимийјәтинә Харәзмшаһ Чәләләддин сон гојмушдур.

Өд.1 бәх *Елдәкәзләр* дәвләти мөгәләсини әдәбиятына.

Елдәкәзләр дәвләти, *Елдәнизләр* дәвләти, *Илдәнизләр* дәвләти [1136—1225]—Азәрб. дәвләти. Азәрб. (Күрдән ч.-а), *Шимал-Гәрби Иран вил.-ләри* (Исфәһан, Рәј) вә с. јерләри әһәт едирди. Пәјтахты муһтәлиф вахтларда Нахчыван, һәмәдан, Тәбриз олмушдур. Мүһүм шәһәрләри: Тәбриз, Кәнчә, һәмәдан, Нахчыван, Бейләган, Урмија, Әрдәбил, Зәнчан, Хәј, Шәмкур вә с. Әсас тәсәрурат саһәләри: әкинчилик, малдарлыг, ипәкчилик, тохучулуг, сәнәткарлыг вә с. *Е.*-нин әразисиндән Јахын вә Орта Шәргин тичарәт мәркәзләрини бирләшдирән муһүм карван јоллары кечирди. *Е.*-нин сijasи һәјәтында игта саһибләри олан һәрбчи феодаллар вә али мүсәлман руһаниләри әсас рол ойнаырдылар. *Е.*-д. тәшәккүл (1136—60), јүксәлиш вә чычакланмә (1161—91), тәнәззүл (1192—1225) мәрһәләси кечирмишдир. *Е.*-дин јаранмасы Азәрб. атабәји *Шәмсәддин Елдәкәзин* ады илә бағлыдыр. *Елдәкәзин* игамәтһаһы Нахчыван ш. иди. 1136 илдә *Елдәкәз Сәлчуг* султаны Тоғрулул оғлу Арсланшаһын атабәји вә Азәрб.-ын ч. вил.-ләринин һакими тәјјин олунду. Ираг Сәлчуг султанлығынын ичтимаи, сijasи һәјәтында муһүм рол ойнајан *Елдәкәз*, формал сурәтдә Сәлчугиләрә табе олса да, 12 әсрин 30-чу илләриндән мүстәгил һөкмдар кими дәвләти идарә едир вә өз адына сиккә кәсдирди. 1152 илдә Арран, бир гәдәр сонра исә Мараға һакими Хәссәбјин идарә етдији *Әрдәбил Елдәкәзин* һакимийјәтинә кечди. *О.* Ширваншаһы да асылы вәзјјәтә

салмышды. 12 әсрин 50-чи илләринин сонларында Азәрб. феодалларынын мәнәфејини мудафиә едән *Елдәкәзләр Сәлчуг* султаны Рүкнәддин Мәһәмәд [1153—60] арасында тоғушма олду. Бейләган јахынлығындакы вурушма (1158) *Елдәкәзин* мәғлубийјәти илә нәтичәләнди. Лакин, тәзликлә Сәлчугиләр дәвләтинин бүтүн ишләрини јенидән әлә кечирән *Елдәкәз* 1160 илдә «Атабәј *Өзәм*» («Бәјүк атабәј») титулу алды. 1161 илдә *Елдәкәз* јаранмыш әлвәришли шәраитдән истифадә едәрәк јахын әмирләрин кәмәји илә оғуллуғу Арсланшаһын [1161—76] Сәлчуг султаны елан едилмәсинә наил олду. Арсланшаһ формал олараг султан титулу дашыјырды. Дәвләтин бүтүн ишләрини мүстәгил идарә едән *Елдәкәз* өз оғуларыны јүксәк вәзифәләрә—бәјүк оғлу Мәһәмәд Чәһан Пәһләваны һабиб, кичик оғлу Гызыл Арсланы исә сипәһсалар (орду команданы) тәјјин етди. *Елдәкәз* Азәрб.-ын шм. вә ч. торпағларыны јенидән бирләшдирә билди. Исфәһандан Ширван вә Күрчүстанадәк узанан әрази онун һакимийјәтинә кечди. Бунунла да *Е.*-дин тәшәккүлү просеси баша чатды вә о, Јахын Шәргин гүдрәтли дәвләтинә чеврилди. *Елдәкәзләр* гошну әразиләр һесабына өз торпағларыны һәр васитә илә кенишләндирмәјә чалышыр, Ширвана, Ермәнистана вә с. јерләрә јүрүш едирдиләр. Дәбил (Д в и н) вә с. шәһәрләрә бирликдә Шәрги Ермәнистан *Е.*-ндән асылы вәзјјәтә дүшүшдү. Бу дөврдә Күрчүстанла *Елдәкәзләр* арасында дөфәләрлә тоғушмалар баш вермишди. 1161 илин ијулуида күрчү феодаллары тәгр. 30 минлик гошунла *Елдәкәзин* һакимийјәтиндә олан Дәбил ш.-ни тутдулар. *Елдәкәз* өзүнүн вассаллары Мараға, Хилат һакимләри вә б. феодал әмирләри илә бирликдә 1163 илин әввәлләриндә 50 минлик гошунла Күрчүстанла јүрүш етди. 1166 илдә күрчү гошунлары јенидән һүчүм едәрәк Кәнчә гәдәр ирәлиләдиләр. Лакин, чиди муғавимәтә раст кәләрәк, керн чәкил-мәјә мәчбур олдулар. *Елдәкәзин* вәфатындан сонра һакимийјәтә бәјүк оғлу Мәһәмәд Чәһан Пәһләван [1174—86] кечди. Чәһан Пәһләванын һакимийјәти дөврүндә *Е.*-д. итгисади вә сijasи чәһәтдән даһа да гүввәтләнди. Чәһан Пәһләван сонунчу Сәлчуг султаны III Тоғрулул [1176—94] атабәји иди. III Тоғрулул Чәһан Пәһләванын гәјјүмлүгү алтында Нахчыванда јашајырды. Чәһан Пәһләван Азәрб.-ын идарәсини гәрдашы Гызыл Арслана ташыырды вә ону оғлу *Әбу Бәкрин* атабәји тәјјин

етди. 1174 илдә дәвләтин пәјтахты һәмәдана кечүрүлдү; Тәбриз исә Гызыл Арсланын игамәтһаһына чеврилди. Чәһан Пәһләван, сонралар исә Гызыл Арслан *Е.*-дин сijasи дајағыны мөһкәмләтмәк мәгсәди илә Сәлчуг султанларынын пәјладыглары игта торпағларыны өз тәрәфдарлары олан феодаллар арасында бөлүшдүрдүләр. Чәһан Пәһләван јени игта торпағлары алмыш бу әмирләрин кәмәји илә 50 минлик мүкәммәл сүвари орду тәшкил етди. *Е.*-дин ч. вә ш. сәрһәдләри кенишләндирилди. Чәһан Пәһләван бир нечә дөфә Күрчүстанла јүрүш етди. Бир сыра гошну өлкә һөкмдарлары *Е.*-дин номинал һакимийјәтини гәбул етди вә Чәһан Пәһләванын адына хутбә охутдурдулар. Әһәр мәликләри өз сиккәләриндә *Елдәкәзләр*ин да адыны зәрб етдирдиләр. Ширваншаһлар, Хилат, Дијарбәкр, Фарс һакимләри *Елдәкәзләр*ин вассаллары олду. Чәһан Пәһләван ајры-ајры вил.-ләрин идарәсини оғулары арасында бөлүшдүрдү; Рәј, Исфәһан вә Ирагын бир сыра вил.-ни *Гутлуғ Инанч* вә Әмиран Әмәрә, Азәрб.-ы Әбу Бәкрә, һәмәданын идарәсини исә *Өзбәкә* тапшырды. Чәһан Пәһләванын һакимийјәти дөврүндә *Е.*-ндә тичарәт, сәнәткарлыг, елим вә мәдәнијјәт даһа да инкишаф етди. Онун елүмүндән сонра һакимийјәтә гәрдашы Гызыл Арслан [1186—91] кечди. Гызыл Арслан мәркәзи һакимийјәтә табе олмаг истәмәјән феодаллар гаршы мубаризә апарырды. Формал олараг султан титулу дашыјан Тоғрулул чиди нәзарәтдә сахлајан Гызыл Арслан дәвләти мүстәгил идарә едирди. Гызыл Арсланын гәјјүмлүгүндән гуртармаға чалышан Тоғрулул, наразы Сәлчуг әмирләри, Чәһан Пәһләванын арвады *Инанч хатун*, *Гутлуғ Инанч* вә б. Гызыл Арслана гаршы чыхдылар. Тоғрулула Гызыл Арслан арасында бир нечә дөфә Мазандаран, Дамған вә һәмәдан әтрафында вурушма олду. Гызыл Арслан 1187 илдә Тоғрула гаршы Багдад хәлифәси Насирдән [1180—1225] јардым истәди. Хәлифә Тоғрулу даһа тәһлүкәли һесаб етдијиндән Гызыл Арслана көмәк кәндәрди. Тоғрулу 1188 илдә хәлифә гошунуну, сонра исә Гызыл Арсланы мәғлүб етди. Лакин бу гәлбә онун мөвҗәјини мөһкәмләндирә билмәди. 1189 илдә һәмәдана һүчүм едән Гызыл Арслан Тоғрулу оғлу Мәликшаһла бирликдә һәбс етди; онун мулкларини вә игта јерләрини өзүнә јахын феодалларла пәјладә. Јаранмыш гәршыгыгыдан истифадә едән Ширваншаһлар да мүстәгил-лвјә сәј кестәвирдиләр. Буна јол вер-

175138

HISTORY OF ISLAM

(Classical Period 571-1258 C.E.)

25 TEM-2008

MADDE YAYIMLANDIRILAN
SONRA GELEN DOKÜMAN

Volume I

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	175138
Tas. No:	297.9 HAS.H

PROF. MASUDUL HASAN

Islamic Publications (Pvt.) Ltd.

13-E, Shah Alam Market, Lahore - Pakistan

1987

126

The Eldiguzids 1125-1225 C.E.

Shamsuddin Eldiguz

The founder of the Eldiguzid dynasty was Shamsuddin Eldiguz. Originally he occupied a low office under the Seljuks, but by dint of his ability he rose to a high position, and came to be appointed as a Governor of Azarbaijan. In this office he became virtually independent. When the Seljuk Sultan Tughril II died in 1132 C.E. Shamsuddin Eldiguz married his widow. That added to his prestige and power, and he came to be acknowledged as the most important Amirs among the Seljuks. He espoused the cause of his wife on Arsalan. When Arsalan became the Seljuk Sultan in 1161 C.E., Eldiguz became the Seljuk Prime Minister and the power behind the throne. Eldiguz proved to be a good administrator, and under him the State prospered.

Muhammad

Eldiguz died in 1175 C.E. and was succeeded by his son Nusrat-ud Din Pahlavan Muhammad. He acted as the Regent of the Seljuk Sultan Tughril III who was a minor.

Qizal Arsalan

Muhammad died in 1186 C.E. and was succeeded by his brother Qizal Arsalan. He planned to overthrow the Seljuk and usurp the throne. He conspired to kill the Seljuk Sultan Tughril III, but the day the Seljuk Sultan was to be killed, Qizal Arsalan himself died, and the conspiracy to overthrow the Seljuks came to nought.

Abu Bakr

Qizal Arsalan died in 1191 C.E. and was succeeded by his nephew Abu Bakr. Qutlugh a brother of Abu Bakr revolted against his authority. In the battle that followed Qutlugh was defeated. He took refuge with the Khwarzam Shah, and prevailed upon him to invade Azarbaijan to restore him to power. Before the campaign

References :

1. *Muhammadan Dynasties* : Stanley Lane Poole.
2. *Short History of the Saracens* : Ameer Ali.

449 - 250

x Hakan-i Şirvani poetindedir.

x İldenizler - ۱۹۸۵

۷۰۲

(x)

D.M. Lak.

نشریه

دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز

UNIVERSITÉ DE TABRIZ

REVUE

DE LA

FACULTÉ DES LETTRES

ET SCIENCES HUMAINES

نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز

*

زمستان ۱۳۵۲ - شماره مسلسل ۱۰۸

زمستان ۱۳۵۲

سال ۲۵ - شماره مسلسل ۱۰۸

Hiver 1974

XXVe année - Serie : N° 108

امروز منم زبان عالم تیغ تو شها زبان دولت
(از نامه منظوم خاقانی شروانی به قزل ارسلان)

خاقانی شروانی و خاندان اتابکان آذربایجان

غفار کندلی

مانده از شماره قبل

چنانکه در بالا بجای خود گفته شد پس از روی کار آمدن سلطان ارسلان سلجوقی بیاری اتابک ایلدگر نفوذ سیاسی و حربی و معنوی دولت اتابکان آذربایجان از هر جهت در دارالخلافة بغداد و همدان رو بفزونی نهاد تا بمنتهای قدرت رسید. در هر دو پایتخت هر چیز و هر کار از دیدگاه و منافع اتابکان حل و فصل میشد. اتابک مسلط بر اوضاع و روش کار بود. او بالیاقت و کردانی درخشان خود به زندگی سیاسی و حربی مملکت و بانتظام امور رونق و جان تازه بخشید. در اشعاری که خاقانی در این سالیان در مدح قزل ارسلان سروده راجع به زندگی و کار و اندیشه و دوستی مادح و ممدوح و قدرت سیاسی و حربی و معنوی دولت اتابکان آذربایجان آگاهیهای جدیدی بچشم میخورد. خاقانی قصیده ای بردیف «ساختند» در مدح قزل ارسلان دارد و این قصیده یکسال بعد از جنگ اتابکیان با ابخاز نوشته شده و پیش از بررسی مدلول آن سیری در پیرامون حوادث سالهای ۵۵۷ - ۵۵۹ و ذکر عمومی سوانح زندگی شاعر در این سالیان بجا خواهد بود:

رشیدالدین فضل الله و راوندی در پیرامون حوادث سال ۵۵۸ و جنگ

AZƏRBAYCAN TARİXİ

uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər

Redaktor:
tarix elmləri doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi
Süleyman Əliyev

"Azərbaycan" nəşriyyatı
BAKİ — 1996

maqda III Georgiyə köməklik göstərdi. Bundan başqa I Əhsitanın hakimiyyəti illərində Dərbənd hakimiyyəti yenidən Şirvanşahlardan asılı vəziyyətə salındı. Atası III Mənuçöhr kimi, I Əhsitan və onun varisləri də Şirvan dövlətinin müdafiə qüdrətini artırdılar. Ölkənin ərazisində çoxlu müdafiə qurğuları - qalalar, qüllələr, sədlər tikildi və bərpa edildi.

1175-ci ildə Şirvanşahlar dövləti yenidən xarici təcavüzə məruz qaldı: 73 gəmidən ibarət rusların donanması Azərbaycana basqın etdi. Yadellilər Kürün mənsəbinə daxil olaraq *Ləmbərana* qədər hərəkət etdilər. Elə bu zaman quzeydən qıpçaq türkləri Dərbəndi və *Şabranı* ələ keçirdilər. Şirvanşahın hərbi qüvvələri rus donanmasını məhv etdi. Şabran və Dərbəndi qıpçaqlardan geri aldı. Hər iki qələbədə çar III Georginin başçılıq etdiyi gürcü qoşunları Şirvanşaha kömək göstərdilər. Yeri gəlmişkən, Bizans şahzadəsi Andronik Komnin də Azərbaycana köməyə gələn gürcü qoşunlarının ordugahında idi.

I Əhsitanın hakimiyyətinin sonuna yaxın güclü zəlzələ (1192) nəticəsində Şamaxı dağıldı. Şəhər əhalisinin xeyli hissəsi (o sıradan şahın ailə üzvləri) tələf oldu. Bu hadisədən sonra Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Bakıya köçürüldü.

Şirvanşah I Əhsitan və onun varislərinin hakimiyyəti illərində Azərbaycanın quzey torpaqlarında yaranmış siyasi sabitlik, Şirvanşahların Azərbaycan Eldənizlər dövləti və səlcuq türkləri ilə dostluq siyasəti, Gürcüstanla qonşuluq münasibətləri, Dərbənd keçidinin möhkəmləndirilməsi iqtisadi inkişafa və mədəniyyətin tərəqqisinə müsbət təsir göstərdi.

ELDƏNİZLƏR DÖVLƏTİ

Böyük Səlcuq imperatorluğunun tənəzzülü dövründə meydana gələn müstəqil Azərbaycan dövlətlərindən biri də Azərbaycan atabəylərinin idarə etdiyi *Eldənizlər dövləti* idi. Eldənizlər dövlətinin ərazisi qabaqlar İraq Səlcuq sultanlığının tərkibinə daxil idi. Böyük Səlcuqlu imperatorluğunun parçalanması dövründə meydana gələn İraq Səlcuq sultanlığı (1118-1194) İraq, İran və Güney Azərbaycan torpaqları daxil olmaqla Güney Qafqazın bir hissəsini də əhatə edirdi.

Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin yaranması atabəy *Şəmsəddin Eldənizin* adı ilə bağlıdır. Bu Azərbaycan hökmdarı çox maraqlı bir həyat yolu keçmişdi. Qaynaqların məlumatına görə bir tacir hələ uşaq ikən onu Dərbəndin qul bazarından bir dəstə qulla birlikdə satın almışdı. Çirkin və çəlimsiz bir uşaq olan Eldənizi dərbəndli qul taciri təzə ağasına pulsuz vermişdi. O zaman qul ticarətində belə bir qayda vardı: əgər birisi bir yerdən 40 qul alsaydı, qulsatan tacir onlardan 39-nun pulunu alar, birini isə bəxşiş və ya üstəlik verərdi. Satılan 40 qulun ən kiçiyi olan Eldənizi də yeni ağasına pulsuz vermişdilər. Havalar çox isti olduğu üçün gecələr hərəkət edən karvanla Dərbənddən İraqa aparılarkən balaca Eldəniz iki dəfə yu-

xulu-yuxulu arabadan düşmüş, onu təzədən arabaya mindirmişdilər. Üçüncü dəfə yıxılarkən ağası onu yolda qoyub getmişdi. Balaca Eldəniz səhər yuxudan ayılıanda artıq karvan çoxdan getmişdi. Axşam düşənə yaxın fərasətli Eldəniz özünü yenidən həmin karvana yetirdikdə karvan sahibi heyrət içində qalmışdı. İraqa çatdıqda bütün bu qulları səlcuq sultanının vəzir *Əli əs-Süleyrəmi* almış, ancaq Eldənizdən imtina etmişdi. Lakin kiçik Eldənizin ağlayıb-sızlamasından sonra rəhmə gələn vəzir onu da almışdı. Çox keçmədən gözüaçıq və düşüncəli uşaq olan Eldəniz ağasının diqqətini cəlb etmişdi. Bir qədər sonra səlcuqlu sarayında xidmətə başlayan Şəmsəddin Eldəniz at çapmaqda, ox atmaqda yaşadılarını ötür keçdi, nəhayət, görkəmli dövlət xadimi kimi şöhrət qazandı. Sultan *II Toğrul* (1132-1134) ona əmir titulu verdi və öz oğlu *Arslan şahın* atabəyi təyin etdi. Sultan II Toğrulun ölümündən sonra onun dul qadını *Mö'minə Xatunla* evlənən Şəmsəddin Eldənizin saraydakı nüfuzu daha da artdı. 1136-cı ildə o, Aran hakimi təyin olundu və Bərdəyə göndərildi. Bununla, müstəqil Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin və bu dövləti idarə edən Eldənizlər sülaləsinin özülü qoyuldu.

Görkəmli sərkərdə və uzaqqören siyasi xadim olan Şəmsəddin Eldəniz az vaxt içərisində bir çox xırda mülkləri aradan qaldıraraq, demək olar, bütün Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. O, sultan sarayından iqtidara gələn Arslan şahın başqa Azərbaycanın bütün Güney bölgələrini, habelə Naxçıvanı müstəqil idarə etməyə və öz adından pul kəsdirməyə başladı. Eldənizlər dövlətinin ilk paytaxtı Naxçıvan şəhəri idi.

Müstəqil hökmdar kimi fəaliyyət göstərən Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175) səlcuq sarayında böyük nüfuza malik idi və dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak edirdi. O, 1160-cı ildə "Böyük Atabəy" titulu aldı və oğulluğu Arslan şahın (1161-1176) sultan e'lan edilməsinə nail oldu. Bundan sonra Şəmsəddin Eldəniz bütün İraq Səlcuq sultanlığını öz idarə etməyə başladı. Ən yaxın adamlarını ali dövlət vəzifələrinə təyin etdi. Böyük oğlu *Məhəmməd Cahən Pəhləvan* sultanın hacibi oldu. Kiçik oğlu *Qizil Arslan* isə sultan qoşunlarının ali baş komandanı qoyuldu. Beləliklə, İraq Səlcuq sultanlığı Eldənizlər evinin hakimiyyəti altına düşdü. Bundan sonra İraq Səlcuq sultanlığı əslində Azərbaycan sultanlığına çevrildi.

Başlıcası isə, Kürdən Güneydəki bütün Azərbaycan torpaqları Eldənizlər dövlətinin tərkibində yenidən birləşdirildi. Şirvanşahlar dövləti də Eldənizlərdən asılı hala salındı. Bununla, Azərbaycan torpaqları əslində, vahid dövlət halında birləşdirilmiş oldu.

Yaxın və Orta Şərqlin qüdrətli dövlətinə çevrilən Azərbaycan Eldənizlər dövləti qonşu ərazilər hesabına öz sərhədlərini genişləndirmək siyasəti yeridirdi. Dəbil (Dvin) şəhəri də daxil olmaqla Ermənistan torpaqları Eldənizlər dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Şəmsəddin Eldəniz o zaman xeyli qüvvətlənən və tez-tez Azərbayca-

دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ششم، تهران، ۱۳۲۳.

۴۸۳ اتابکان آذربایجان

در دوره‌ای، رشته کارهای آخرین سلاطین سلجوقی عراق عجم را نیز در دست داشتند.

مقارن زوال امپراتوری سلجوقی، قدرت و نفوذ اتابکان در گوشه و کنار مملکت فزونی یافت. به ویژه پس از مرگ مسعود بن محمد در ۵۴۷ق/۱۱۵۲م و اسارت سنجر در خراسان به دست غزها، در سال بعد، اتابکان قدرت بیشتری یافتند و برخی از آنان در ولایات مهم حکومتیایی موروثی بی ریختند.

فرمانروایان اتابکان آذربایجان:

۱. شمس الدین ایلدگز (حک ۵۴۱ - اواخر ۵۷۰ یا اوایل ۵۷۱ق). برخی از منابع معاصر نام وی را به صورت ایل دنیز آورده‌اند (نک: EI², III/1110; IA, V/961) که به گفته مینورسکی، تلفظی نو است و محتمل نیست که با ضبط این نام در منابع نخستین یکی بوده باشد. در حالی که ایلدگز با تلفظ ارمنیان و گرجیان نیز مطابق است («مطالعاتی...»، ۹۲، حاشیه ۲)، گفته‌اند که او را از دشت قیجاق به بردگی به همدان آوردند و در زمره غلامان کمال سمیری، وزیر محمود بن محمد سلجوقی (حک ۵۱۱-۵۲۵ق/۱۱۱۷-۱۱۳۱م) درآمد.

روایات مربوط به آغاز کار ایلدگز مانند برخی از فرودستانی که به مسند حکمرانی و شهریاری برآمدند، البته در برخی منابع متأخرتر با افسانه‌هایی درآمیخته است (ابن اثیر، ۳۸۸/۱۱؛ نیز نک: میرخواند، ۵۹۹/۴ - ۶۰۰؛ خواندمیر، ۵۵۷/۲). در ۵۱۵ق پس از قتل سمیری، ایلدگز نخست به خدمت سلطان محمود درآمد و سپس به برادر او سلطان مسعود تعلق گرفت (ابن اثیر، همانجا؛ قس: ظهیرالدین، ۷۵) و به سبب شایستگی و لیاقتی که از خود نشان داد، چندان تقرب یافت که مسعود «ولایت ارانیه (اران) به اقطاع به وی داد». همچنین شاهزاده ارسلان، پسر طغرل دوم نیز از همان آغاز تحت سرپرستی ایلدگز درآمد (همانجا)، ولی به روایت دیگر ارسلان پس از مرگ حامی خود، البقش (البغوش) در ۵۴۹ق به آذربایجان رفت و ایلدگز اتابک او شد (راوندی، ۲۸۵؛ حسینی، ۲۴۶؛ ابن اثیر، ۲۶۷/۱۱ - ۲۶۸). با این حال، ترتیب این رویدادها و حتی تاریخ دستیابی ایلدگز به حکومت اران به درستی دانسته نیست و تاریخ ۵۳۰ یا ۵۳۱ق را که برخی معاصران به عنوان آغاز حکومت ایلدگز بر اران آورده‌اند (نک: زامباور، ۳۴۹؛ ایرانیکا، ۸۹۰/II)، محل تردید است. زیرا بر اساس روایاتی ظاهراً از پیش از ۵۳۰ تا ۵۴۰ق، به ترتیب امرای مشهور دیگری چون قراستقر (د ۵۳۵ق)، چاولی جاندار (د ۵۴۱ق)، عبدالرحمان بن طغایرک و خاص بیگ بن پلنگری (بلنگری) بر اران یا آذربایجان فرمان می‌رانده‌اند (نک: ظهیرالدین، ۶۱-۶۲؛ ابن اثیر، ۶۱، ۶۴، ۷۷، ۷۹، ۱۱۶-۱۱۸).

به هر حال ایلدگز در ۵۴۰ق از امرای قدرتمند آذربایجان به شمار می‌آمد، چه به گفته ظهیرالدین نیشابوری (ص ۵۸) در همین سال ایلدگز که «مطواع ترین بندگان خاص بود» به درخواست مسعود با سپاه

به یکی از امرای بزرگ در زمان صفویه مرسوم بود و به این شخص لِّله می‌گفتند. مؤلف تکملة الاخبار که در زمان شاه طهماسب اول بوده است، در معنی اتابک می‌گوید: شخصی که مربی پادشاه زاده باشد و در این زمان لِّله می‌گویند (نویدی، گ ۱۲۳ الف، ۱۲۳ ب). شاه اسماعیل اول در ۹۲۱ق فرمانروایی خراسان را از سرحد سمنان تا کنار آب آمویه به پسر خود طهماسب داد و امیر خان موصولو را لِّله آن شاهزاده ساخت (روملو، ۲۰۲). در زمان شاه طهماسب، بوداق خان قاجار، لِّله پسرش سلطان مراد میرزا بود (اسکندریک، ۹۹/۱) و نیز بوداق خان چگنی، لِّله سلطان حسن میرزا بود (همو، ۴۰۲/۱). داستان رقابت علی قلیخان شاملو و مرشد قلیخان بر سر لگی و اتابکی عباس میرزا پسر کوچک سلطان محمد میرزا معروف است که به پیروزی مرشد قلیخان انجامید و او خود را لِّله و اتابک عباس میرزا خواند (همو، ۳۰۴/۱-۳۰۵). هنگامی که امرای تکلو و ترکمان در قزوین با طایفه استاجلو و شاملو به مخالفت برخاستند و در برابر حمزه میرزا، طهماسب میرزا را علم کردند، محمدخان ترکمان خود را لِّله و اتابک شاهزاده طهماسب میرزا خواند (همو، ۳۳۳/۱-۳۳۴).

اتابک در زمان سلطنت ناصرالدین شاه لقب افتخاری گردید و همچنانکه الب ارسلان و ملکشاخه نظام الملک را لقب اتابکی دادند، ناصرالدین شاه هم که در پرتو کفایت میرزا تقی خان فراهانی به سلطنت رسیده و او را مقام وزارت عظمی داده بود، لقب اتابک اعظم و امیر کبیر به او اعطا کرد. همچنین ناصرالدین شاه به یکی دیگر از صدراعظم‌های خود لقب اتابک داد که همان میرزاعلی اصغرخان اتابک، صدراعظم اواخر سلطنت وی و اوایل سلطنت مظفرالدین شاه است.

مأخذ: ابن اثیر، الکامل؛ ابن بی‌بی، حسین، الاوامر العلائیه، ج تصویر، به کوشش عدنان صادق ارز، آنکارا، ۱۹۵۶م؛ ابن تفری بردی، النجوم الزاهرة، قاهره، ۱۳۵۷ق؛ ابن شاهین ظاهری، خلیل، زبدة کشف الممالک، به کوشش پل راوس، پاریس، ۱۸۹۴م؛ ابوالفدا، المختصر فی اخبار البشر، بیروت، دارالمعرفه؛ اسکندریک منشی، تاریخ عالم آرای عباسی، تهران، ۱۳۵۰ش؛ بنداری اصفهانی، فتح، زبدة النصره، مختصر تاریخ دولة آل سلجوق عمادالدین کاتب، بیروت، ۱۴۰۰ق/۱۹۸۰م؛ جوینی، عظاملک، تاریخ جهانگشای، به کوشش محمد قزوینی، لیدن، ۱۳۳۴ق/۱۹۱۶م؛ حسینی، علی، اخبار الدولة السلجوقیه، به کوشش محمد اقبال، لاهور، ۱۹۳۳م؛ خواندمیر، غیاث‌الدین، حبیب السیر، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، ۱۳۶۲ش؛ همو، دستور الوزراء، به کوشش سعید نفیسی، تهران، ۱۳۱۷ش؛ راوندی، محمد، راحة الصدور، به کوشش محمد اقبال، تهران، ۱۳۳۳ش؛ روملو، حسن، احسن التواریخ، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، ۱۳۵۷ش؛ قلقتندی، احمد، صبح الاعشى، قاهره، وزارة الثقافة و الارشاد؛ لندن، آن. ک. س. سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه یعقوب آژند، تهران، ۱۳۶۳ش؛ میرخواند، محمد، روضة الصفا، تهران، ۱۳۳۹ش؛ نویدی، زین‌العابدین، تکملة الاخبار، نسخه عکسی موجود در کتابخانه مرکز؛ نیز:

Histoire de la Géorgie, tr. M. Brosset, Petersburg, 1856; IA.

عباس زریاب

اتابکان آذربایجان، سلسله‌ای از امیران ترک نژاد، مشهور به ایلدگزیان - منسوب به مؤسس آن ایلدگز - که از حدود سال ۵۴۱ تا ۶۲۲ق/۱۱۴۶-۱۲۲۵م بر اران و بخشهایی از آذربایجان فرمان راندند و

دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ششم، تهران، ۱۳۲۳.

عنوان مدارس اتابکيه ياد شده است (معروف، ۱۲۱). ابن بطوطه که در حدود سال ۷۲۷ق از لرستان و مرکز آن ایزه يا مال امير (مالير) دیدن کرده، آورده است که اتابک احمد، ثلث مالیاتهای قلمرو خود را به مصرف زوایا و مدارس می‌رسانید (۲۰۴/۱-۲۰۵). او همچنین یادآور شده که در هر یک از منازل بین راه کوههای بلندی که بیشتر آثار و ابنیه اتابک را در خود جای داده‌اند، زاویه‌ای هست که آن را مدرسه می‌نامند و خادمان این مدارس از مسافرانی که بدانجا می‌رسند، پذیرایی می‌کنند و مخارج آن از محل اوقاف اتابک تأمین می‌گردد (۲۰۵/۱-۲۰۶). نیز به گفته ابن بطوطه در محلی به نام هلاقیجان - در ۴ میلی ایزه - مدرسه بزرگی با مسجدی در درون آن وجود داشته که نهری هم از میان آن می‌گذشته است. بیرون مدرسه نیز گرمابه‌ای بوده و گرداگرد آن باغی بزرگ قرار داشته است (۲۰۸/۱). از جمله مدارس دیگری که این بطوطه در این منطقه دیده، یکی مدرسه السیلاطین - مقبره خانوادگی اتابکان - و دیگری کربوالتخ در انتهای قلمرو اتابک بوده است. او چنانکه تصریح کرده، در سراسر راه ایزه تا اصفهان که ۱۰ روزه طول انجامیده، هر شب در مدرسه‌ای بیتوته می‌کرده است که برخی در میان آبادی قرار داشت و برخی دیگر در جایگاههای غیر معمور بنا شده بود (۲۱۰/۱).

از نام و احوال استادان، شاگردان و شیوه تدریس در این مدارس اطلاعی در دست نیست. تنها از گزارش ابن بطوطه مبنی بر شهرت این مدارس به زاویه و خانقاه و زندگی شبانه روزی شاغلان به تحصیل و عبادت در آن و نیز پذیرایی از مسافران تازه واردان می‌توان دریافت که این مدارس بیشتر جایگاه صوفیان و مأمّن درویشان و آموزشهای صوفیانه در دوره رواج روحیه درویش منشانه‌ای بوده که پس از حمله مغول بر بسیاری از مراکز و نهادهای آموزشی ایران سیطره داشته است. ظاهراً ختم قرآن و اقامه نماز و ذکر ورد و دعا نیز از جمله برنامه‌های رایج در این مدارس بوده است.

۲. **اتابکيه دمشق:** از مدارس شافعیه دمشق است که در اوایل سده ۷ق تأسیس شد و تا اواخر سده ۱۰ق دایر بود (نعیمی، ۱۲۹/۱؛ صالحی، ۱۶۵/۱؛ کردعلی، ۷۵/۶). بانی این مدرسه جهة الاتابکيه، خواهر نورالدین ارسلان شاه از اتابکان آل زنگی موصل بود که در ۶۰۰ق به همسری ملک اشرف ایوبی درآمد و در ۶۴۰ق درگذشت و او را در همین مدرسه به خاک سپردند (ابن کثیر، ۱۷۳/۱۳؛ ذهبی، العبر، ۱۲۸/۱، ۲۳۸؛ نیز نک: شمیسانی، ۲۲۱).

این مدرسه که در جبل صالحیه دمشق (قاسیون) در شرق مدرسه مرشدیه و دارالحدیث اشرفیه ساخته شد (نعیمی، همانجا)، بنایی زیبا و آراسته بود و صحن و مئذنه و نیز حرمی مشبک داشت که دریچه‌های آن به سوی آرامگاه واقف مدرسه گشوده می‌شد. صحن مدرسه که از شرق و شمال به درون آن می‌رفتند، از نیمه سده ۱۰ق متروک افتاده و دیواره بین حرم و مدرسه و گنبد آرامگاه و بناهای اندرونی آن از بین رفته است (صالحی، ۱۸۸/۱-۱۸۹). پس از چندی از مجموعه ساختمانهای

اراضی اطراف آن را جزو محدوده شهر کرد (جعفری، ۴۱؛ کاتب، ۶۹-۷۰). همچنین در بیرون درب مال امیر، قدمگاه امام رضا را عمارت کرد (باققی، ۸۸/۱). مادر او مریم ترکان خاتون هم قناتی در مهریجره جاری ساخت و ده مریم آباد را به وجود آورد و دروازه موسوم به مادر امیر را بنا کرد (کاتب، ۶۹؛ باققی، همانجا). پس از وی پسرش محمودشاه جنب مدرسه رکنیه، مدرسه دیگری ساخت که پایان نپذیرفت و چون درگذشت او را در همانجا به خاک سپردند و زنش صفوت‌الدین یاقوت ترکان آن را به پایان رساند، و پس از آن مدرسه را «صفوتیه» نامیدند (کاتب، ۷۲؛ باققی، ۸۹/۱). سلغرشاه پسر محمودشاه در کنار محله یعقوبی دهی به نام سلغرشاه آباد احداث کرد و قناتی در آن جاری ساخت. این روستا در میان مردم به «آب شور» شهرت یافت (غفاری، ۸۳؛ کاتب، باققی، همانجاها). باغ طغانشاهی در اهرستان به دست اتابک طغانشاه احداث شد (جعفری، ۱۷۱؛ باققی، همانجا).

مآخذ: افشار، ایرج، تعلیقات بر تاریخ یزد (نک: هم، جعفری)؛ افضل‌الدین کرمانی، احمد، بدایع الازمان، به کوشش مهدی بیانی، تهران، ۱۳۲۶ش؛ هم، عبدالعلی، به کوشش علی محمد عامری، تهران، ۱۳۵۶ش؛ اقبال، عباس، تاریخ مفصل ایران، تهران، ۱۳۴۷ش؛ باستانی پاریزی، محمدابراهیم، مقدمه بر تاریخ شاهی (هم)؛ باققی، محمد مفید، جامع مفیدی، به کوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۴۲ش؛ تاریخ شاهی، به کوشش محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران، ۱۳۵۵ش؛ جعفری، جعفر، تاریخ یزد، به کوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۴۳ش؛ حمدالله مستوفی، تاریخ گزیده، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، ۱۳۶۲ش؛ خواندمیر، غیاث‌الدین، حبیب السیر، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، ۱۳۶۲ش؛ رشیدالدین فضل‌الله، تاریخ مبارک غازانی، به کوشش کارل یان هرتفورد، ۱۹۴۰م؛ زامباور، معجم الانساب و الاسرات الحاكمة، ترجمه زکی محمدحسن بک و حسن احمد محمود، بیروت، ۱۴۰۰ق/۱۹۸۰م؛ شبانکاره‌ای، محمد، معجم الانساب، به کوشش هاشم محدث، تهران، ۱۳۶۳ش؛ عبدالرزاق سمرقندی، مطلع سعیدین، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، ۱۳۵۳ش؛ غفاری قزوینی، احمد، تاریخ جهان آرا، تهران، ۱۳۴۳ش؛ غنی، قاسم، بحث در آثار و افکار و احوال حافظ، تهران، ۱۳۴۰ش؛ فصیح خوافی، احمد، مجمل فصیحی، به کوشش محمود فرخ، مشهد، ۱۳۴۰ش؛ کاتب یزدی، احمد، تاریخ جدید یزد، به کوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۵۷ش؛ کتبی، محمود، تاریخ آل مظفر، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، ۱۳۳۵ش؛ محمد بن ابراهیم، سلجوقیان و غز در کرمان، به کوشش باستانی پاریزی، تهران، ۱۳۴۳ش؛ معلم یزدی، معین‌الدین، مواهب الهی، به کوشش سعید نفیسی، تهران، ۱۳۲۶ش؛ منتخب التواریخ معینی، منسوب به معین‌الدین نظزی، به کوشش زان اوین، تهران، ۱۳۳۶ش؛ میرخواند، محمد، روضه الصفا، تهران، ۱۳۳۹ش؛ نسوی، محمد، سیرت جلال‌الدین مینکبری، ترجمه فارسی، به کوشش مجتبی مینوی، تهران، ۱۳۴۴ش؛ و صاف، تاریخ، تحریر عبدالمحمد آینی، تهران، ۱۳۴۶ش.

اتابکيه، عنوان چند مدرسه که در دوران حکمرانی اتابکان و به دست آنان در ایران، جزیره و شام بنا شد و به همین سبب اتابکيه نام گرفت. معروف‌ترین آنها بدین شرح است:

۱. **اتابکيه ایزه:** از بناهای نصرت‌الدین احمد (حک ۶۹۵-۷۳۰ یا ۷۳۳ق)، از اتابکان لر بزرگ و مشهورترین امیر این سلسله است (نک: خواندمیر، ۳۲۸/۳) که دانشمندان و پارسایان و اهل ادب را بزرگ می‌داشت (اقبال، ۴۴۷/۱). وی زاویه‌ها، خانقاهها و مدارس بسیار در ایزه مقرر حکمرانی خود و اطراف آن ساخت که در منابع جدید از آنها با

- أبو منصور سبهاسالار بن لشكر ٦١٦هـ / ١٢١٩م.
- محمود شاه بن سبهاسالار ٦١٦-٦٢٩هـ / ١٢١٩-١٢٤١م.
- سلغرشاه بن محمود ٦٢٩هـ / ١٢٤١م.
- طغان شاه بن سلغرشاه.
- علاء الدولة بن طغان شاه ٦٧٠-٦٧٣هـ / ١٢٧١-١٢٧٤م.
- يوسف شاه بن طغان شاه ٦٧٣هـ / ١٢٧٤م.
(٩) أتابكة شبانكاره (في فارس). أسس هذه الأتابكية أحفاد فضلويه بن حسنويه الكردي في النصف الثاني من القرن الخامس الهجري، وحكموا قسماً من فارس، واتخذوا من مدينة ذرابجرد مركزاً لهم، ثم سقطت على يد المظفرين. ولا يمكن تعيين سني حكم هذه الدولة بدقة.
(١٠) أتابكة كرمان (خانات قُطْلُغ) ٦١٩-٧٠٣هـ / ١٢٢٢-١٣٠٣م. مؤسس هذه الأتابكية بُراك حاجب أحد قادة دولة الخطأ (المغول) الذين دخلوا في خدمة خوارزم شاه في كرمان سنة ٦١٩هـ / ١٢٢٢م، وظلت هذه الأتابكية خاضعة اسمياً للخوارزميين في عهد جلال الدين منكبرتي، ولما أراد بُراك التخلص من سلطة جلال الدين، خضع للمغول وحصل على لقب قُطْلُغ خان. واستمرت أتابكية كرمان على ولائها لإيلخانات فارس حتى سقوطها.

أمانة البطار

الله، واتخذ من حُرْم أباد عاصمة له. كان حكام هذه الأتابكية متناحرين من أجل الظفر بالحكم، وكثيراً ما قتل أحدهم الآخر. ووقع أتابكها في عداة مع الأكراد الإيوانية، مما اضطرهم إلى قبول حماية المغول.
استمر حكم هؤلاء الأتابكة حتى أوائل القرن الحادي عشر الهجري، وآخر من بقي له ذكر منهم هو شاه رستم بن جهانغير الملقب رستم خان، والذي كان يحمل رتبة الوصي أو المرابي لإحدى بنات الشاه طهماسب، إضافة إلى حكم لورستان الصغرى. ويكتنف الغموض سنوات حكم حكام هذه الأتابكية، وتسلسل حكمهم.
(٨) أتابكة يَزْدُ في فارس (٥٩٠-٦٧٣هـ / ١١٩٤-١٢٧٤م) مؤسس هذه الأتابكية سام بن وردان الذي نصبه السلطان سنجر السلجوقي والياً على يَزْدُ، ثم خلفه من بعده في حكم الأتابكية أفراد أسرته وهم فرع من بني كاكويه. خضعت هذه الأسرة لسلطة المغول، واستمرت في الحكم حتى أواخر القرن السابع الهجري، وقضى عليها الإيلخانيون.
أما حكامها فهم:
- سام بن وردان (ت ٥٩٠هـ / ١١٩٤م)
- عز الدين لشكر بن وردان (٥٩٠-٦٠٤هـ / ١١٩٤-١٢٠٧م)
- وردان زور بن لشكر (٦٠٤-٦١٦هـ / ١٢٠٧-١٢١٧م)

١٢٦٠-١٢٦٢م.
- محمد شاه بن سلغرشاه ٦٦٠-٦٦١هـ / ١٢٦٢-١٢٦٣م.
- سلجوق شاه بن سلغرشاه ٦٦١-٦٦٣هـ / ١٢٦٣-١٢٦٤م.
- أبش خاتون بنت سعد الثاني ٦٦٣-٦٦٥هـ / ١٢٦٤-١٢٨٦م.
(٧) أتابكة لورستان الكبرى والصغرى (في فارس).
- أتابكة لورستان الكبرى (٥٤٣-٨٢٧هـ / ١١٤٨-١٤٢٤م) أو الهزارسب سيمون (بنو فضلويه). مؤسسها أبو طاهر بن محمد بن علي بن أبي الحسن فضلويه، الذي كان من قادة الأتابك سُئُقُر بن مودود في فارس. وقد أخضع خصوم أتابكة فارس، كما أخضع لورستان، وأنشأ بها سنة ٥٤٣هـ / ١١٤٨م أتابكية. توسعت هذه الأتابكية فيما بعد في الأهواز، ومناطق أخرى. واتخذت من إيذَج عاصمة لها، واستمرت قريباً من ثلاثة قرون إلى أن سقطت بيد إبراهيم بن شاه رُخ من التيموريين، ويكتنف الغموض ترتيب سلسلة حكامها وسنوات حكمهم، وشخصيات بعض أتابكها.
- أتابكية لورستان الصغرى أو بنو خورشيد (٥٩١-١٠٥هـ / ١١٩٥-١٥٩٦م). أسسها سنة ٥٩١هـ / ١١٩٥م شجاع الدين خورشيد، الذي خلف الوالي السلجوقي في لورستان الصغرى، بموافقة الخليفة العباسي الناصر لدين

مراجع للاستزادة:

- ابن الأثير، الكامل في التاريخ (طبعة دار صادر، بيروت ١٩٦٥).
- ابن الفلاس، فنل تاريخ دمشق (دار حسان للطباعة والنشر، دمشق ١٩٨٣).
- سنابلي، لين بول، الدول الإسلامية، ترجمة محمد فرزات ومحمد دهمان (مطبعة الملاح، دمشق ١٩٧٤).

الموضوعات ذات الصلة:

أتابكة أذربيجان - الأرتقيون - البرزبون - الزنكيون - السلجوقيون.

■ أتابكة أذربيجان

فأبقى أرسلان أتابكه إيلدكز في همذان وعين أخاه لأمه محمد جهان بهلوان بن إيلدكز حاجباً له.
قوي نفوذ إيلدكز لكونه أتابك السلطان وحاكم أذربيجان، وهيمن على جميع مرافق الدولة، واستطاع بكفايته وحسن تدبيره ومساعدة ولديه محمد جهان بهلوان ومظفر الدين عثمان قول أرسلان أن يرد كيد الأعداء وينتصر عليهم، وأضاف إلى ما تقدم أن زوج ابنه محمد جهان بهلوان من ابنة حاكم الري.

٥٤١هـ / ١١٤٦م، فأخذ يوسّع نفوذه في المناطق المجاورة، واستولى على معظم أذربيجان وبلاد الجبل وهمذان وأصبهان والرّي، واتخذ من تَبْرِيز عاصمة له.
شارك إيلدكز أمراء الدولة السلجوقية في صراعهم للوصول إلى منصب السلطنة أكثر من مرة، وكان يؤيد فريقاً على الآخر، وكان لإسهامه في هذه الصراعات أثر كبير في وصول ابن زوجته، أرسلان بن طغرل بن محمد، إلى منصب السلطان السلجوقي في فارس والعراق.

أسس دولة أتابكة أذربيجان شمس الدين إيلدكز وهو مملوك تركي لكامل الدين أبي طالب وزير السلطان السلجوقي محمود بن محمد بن ملك شاه، فلما اغتيل الوزير سنة ٥١٦هـ / ١١٢٢م في بغداد انتقل شمس الدين إلى خدمة السلطان محمود، ثم السلطان مسعود (٥٢٧-٥٤٧هـ) الذي قرّبه إليه وزوّجه أخت زوجته، وهي أرملة أخيه السلطان طغرل ابن محمد، فصار شمس الدين أتابكاً لأرسلان شاه بن طغرل، وأعطى حكم إقليم أَران سنة

Not undisputed is the interpretation of Herodotus 7.31, a passage which leads into an entirely different context: Somewhere in Lydia, Xerxes is said to have appointed a man—thus in an unbiased translation—to be “immortal custodian” (i.e., to be replaced in case of loss) of a plane-tree adorned by the king with gold for its beauty. Other scholars, linking the words another way, think of “an immortal man,” who is (wrongly, I would say) supposed to be “one of the Immortals,” detailed off as the custodian (this being resolutely stated by Briant, pp. 246 ff.).

Bibliography: P. Briant, *Histoire de l'empire perse: De Cyrus à Alexandre*, Paris, 1996. Gh. Gnoli, “Antico-persiano *anušya-* [sic] e gli immortali di Erodoto,” in J. Duchesne-Guillemin and P. Lecoq, eds., *Monumentum Georg Morgenstierne I*, Acta Iranica 21, Leiden, 1981, pp. 266-80. C. Hignett, *Xerxes' Invasion of Greece*, Oxford, 1963. A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago, 1948. A. Pagliaro, “Fortuna di parole iraniche in occidente,” *Asiatica* 9, 1943, pp. 36-42. Idem, “Riflessi di etimologie iraniche nella tradizione storiografica greca,” *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, 8th series, vol. 9, 1954, pp. 133-53. N. Sekunda, *The Persian Army 560-330 BC*, London, 1992.

(RÜDIGER SCHMITT)

IMPERIAL BANK OF PERSIA. See Supplement. (This entry will first appear at the online publishing site www.iranica.com.)

İNĀLU. See KĀMSA TRIBES.

İNĀNĀC (Inānj) **KĀTUN**, wife of the Atābeg Noşrat-al-Din Jahān-Pahlavān Moḥammad b. Šams-al-Din Eldigüz (r. 571-82/1175-86), the Eldigüzid or İldegizid ruler in Arrān, most of Azerbaijan, and then Jebāl. She was the daughter of the powerful Turkish governor of Ray, nominally for the later Saljuqs, Ḥosām-al-Din İnānĀc Sonqor, who was killed at the instigation of Eldigüz in 564/1169 (Rāvandi, rev. ed., pp. 292-96; Ebn al-Aṭir, XI, p. 348).

Obviously an ambitious and forceful personality, İnānĀc Kātun played a leading role in the confused political and military maneuverings in northwestern Persia after Jahān-Pahlavān Moḥammad's death. The latter's brother and successor, Moẓaffar-al-Din Qizil (Qezel) Arslān 'Otmān (r. 582-87/1186-91), married his brother's widow according to the custom of the levirate (Ḥosayni, p. 179, tr. p. 464; Abu Ḥāmed, p. 86; Rāvandi, p. 363; Ebn al-Aṭir, XI, pp. 525-26; cf. Bondāri, ed. Houtsma, pp. 142-44). Jahān-Pahlavān Moḥammad seems to have made an arrangement for his four sons to share out his personal lands under the general supervision and overlordship of Qizil Arslān (Ḥosayni, p. 173, tr. p. 455; cf. Luther, p. 396). In the internecine squabbles which ensued, İnānĀc Kātun supported the claims of her own two sons by Jahān-Pahlavān Moḥammad, Qutluğ İnānĀc Maḥmud and Amir-e Amirān 'Omar, against her first husband's two sons by slave mothers.

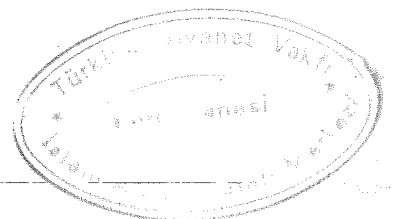
Meanwhile, the last of the Great Saljuqs of the west, Toğrıl (III) b. Arslān, was attempting to break free from Qizil Arslān's tutelage. He allied with Qutluğ İnānĀc Maḥmud against Qizil Arslān and the latter's son Noşrat al-Din Abu Bakr, but after failing to secure outside help had to surrender to Qizil Arslān in 586/1190 and suffer imprisonment at the Atābeg's hands (Bondāri, pp. 301-2; Rāvandi, p. 362; Ebn al-Aṭir, XI, p. 560, XII, p. 76; cf. Houtsma, pp. 145-50). However, Qizil Arslān, who had now assumed for himself, with the Abbasid caliph al-Nāşer's approval, the title of sultan, was murdered in mysterious circumstances in Şa'bān 587/August-September 1191, apparently by one of his own *gölāms*, but possibly at the prompting of his wife İnānĀc Kātun (Ḥosayni, p. 181; tr., pp. 467-68; Abu Ḥāmed, p. 89; Rāvandi, p. 363; Bondāri, ed. Houtsma, p. 302; Ebn-al-Aṭir, XII, pp. 75-76). Toğrıl, now released from captivity by the amirs of Azerbaijan, quickly defeated Qutluğ İnānĀc Maḥmud and Amir-e Amirān 'Omar near Qazvin and drove the former to seek security in the citadel of Ray (Ebn al-Aṭir, XII, pp. 94, 106). İnānĀc Kātun surrendered to Toğrıl and married him, probably in 588/1192 (Abu Ḥāmed, p. 90; according to Rāvandi, pp. 366-67, in the following year), but died at Hamadān shortly afterwards (Ḥosayni, pp. 183-84, 189-90; tr. 471-73, 481, according to whom her son Qutluğ İnānĀc Maḥmud suspected the Saljuq sultan of killing her; Rāvandi, pp. 366-67, specifically says that Toğrıl had her strangled).

Bibliography: Abu Ḥāmed Moḥammad b. Ebrāhim, *Ḍayl-e Saljuq-nāma*, in Ps.-Zahir-al-Din Nişāpuri, *Saljuq-nāma*, ed. Esmā'īl Afşār, Tehran, 1953. Faṭḥ b. 'Alī Bondāri, *Zobdat al-noşra wa noḡbat al-'oşra*, Cairo, 1900; ed. M. Th. Houtsma, in idem, ed. *Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldjucides*, 4 vols., Leiden, 1886-1902, II. C. Edmund Bosworth, “The Political and Dynastic History of the Iranian World,” in *Camb. Hist. Iran* V, pp. 1-202, esp. pp. 179-81. Idem, *The New Islamic Dynasties*, Edinburgh, 1996, pp. 199-200, no. 99. Ebn al-Aṭir, *al-Kāmel fi'l-ta'riḡ*, 13 vols., Beirut, 1967. Şadr al-Din Ḥosayni, *Aḡbār al-dawla al-saljuqiya*, ed. M. Iqbal, Lahore, 1933; tr. Qibla Ayaz as “An Unexploited Source for the History of the Saljuqs: A Translation of and Commentary on the Akhbār al-Dawlat al-Saljuqiyya,” unpubl. Ph.D. diss., Edinburgh University, 1985. M. Th. Houtsma, “Some Remarks on the History of the Saljuqs,” *Acta Orientalia* 3, 1924, pp. 136-52. Kenneth Allin Luther, *The Political Transformation of the Seljuq Sultanate of Iraq and Western Iran, 1152-1187*, unpubl. Ph.D. diss., Princeton, 1964. Idem, “Rāvandi's Report on the Administrative Changes of Muḥammad Jahān Pahlavān,” in C. E. Bosworth, ed., *Iran and Islam: In Memory of the Late Vladimir Minorsky*, Edinburgh, 1971, pp. 393-406. Moḥammad b. 'Alī Rāvandi, *Rāḡat al-şodur wa āyat al-şodur*, ed. M. Iqbal, London, 1921; rev. with corrections and notes by Mojtabā Minovi, Tehran, 1985.

(C. EDMUND BOSWORTH)

MADE YATIRILABIRGAN
SONRA BİRİSİ FİLMAN

13 AĞU 2007

- أبو منصور سبهاالار بن لشكر ٦١٦هـ / ١٢١٩م.
- محمود شاه بن سبهاالار ٦١٦-٦٢٩هـ / ١٢١٩-١٢٤١م.
- سلغر شاه بن محمود ٦٢٩هـ / ١٢٤١م.
- طغان شاه بن سلغر شاه.
- علاء الدولة بن طغان شاه ٦٧٠-٦٧٣هـ / ١٢٧٤-١٢٧٤م.
- يوسف شاه بن طغان شاه ٦٧٣هـ / ١٢٧٤م.
(٩) أتابكة شبانكاره (في فارس). أسس هذه الأتابكية أحفاد فضلويه بن حسنويه الكردي في النصف الثاني من القرن الخامس الهجري، وحكموا قسماً من فارس، واتخذوا من مدينة ذرابجرد مركزاً لهم، ثم سقطت على يد المظفرين. ولا يمكن تعيين سني حكام هذه الدولة بدقة.
(١٠) أتابكة كرمان (خانان قُطْلُغ) ٦١٩-٧٠٣هـ / ١٢٢٢-١٣٠٣م. مؤسس هذه الأتابكية بُرّاك حاجب أحد قادة دولة الخطّاء (المغول) الذين دخلوا في خدمة خوارزم شاه في كرمان سنة ٦١٩هـ / ١٢٢٢م، وظلت هذه الأتابكية خاضعة اسمياً للخوارزميين في عهد جلال الدين منكبرتي، ولما أراد بُرّاك التخلص من سلطة جلال الدين، خضع للمغول وحصل على لقب قُطْلُغ خان. واستمرت أتابكية كرمان على ولائها للإيلخانات فارس حتى سقوطها.
أمنية البيطار

الله، واتخذ من حُرْم آباد عاصمة له. كان حكام هذه الأتابكية متناحرين من أجل الظفر بالحكم، وكثيراً ما قتل أحدهم الآخر. ووقع أتابكتها في عداة مع الأكراد الإيوانية، مما اضطرهم إلى قبول حماية المغول.
استمر حكم هؤلاء الأتابكة حتى أوائل القرن الحادي عشر الهجري، وآخر من بقي له ذكر منهم هو شاه رستم بن جهانغير الملقب رستم خان، والذي كان يحمل رتبة الوصي أو المرابي لإحدى بنات الشاه طهماسب، إضافة إلى حكم لورستان الصغرى. ويكتنف الغموض سنوات حكم حكام هذه الأتابكية، وتسلسل حكمهم.
(٨) أتابكة يَزْدُ في فارس (٥٩٠-٦٧٣هـ / ١١٩٤-١٢٧٤م) مؤسس هذه الأتابكية سام بن وردان الذي نصبه السلطان سنجر السلجوقي والياً على يَزْدُ، ثم خلفه من بعده في حكم الأتابكية أفراد أسرته وهم فرع من بني كاكويه. خضعت هذه الأسرة لسلطة المغول، واستمرت في الحكم حتى أواخر القرن السابع الهجري، وقضى عليها الإيلخانيون.
أما حكامها فهم:
- سام بن وردان (ت ٥٩٠هـ / ١١٩٤م)
- عز الدين لشكر بن وردان (٥٩٠-٦٠٤هـ / ١١٩٤-١٢٠٧م)
- وردان زور بن لشكر ٦٠٤-٦١٦هـ / ١٢٠٧-١٢١٩م

١٢٦٢-١٢٦٠م.
- محمد شاه بن سُلْغَر شاه ٦٦٠-٦٦١هـ / ١٢٦٢-١٢٦٢م.
- سلجوق شاه بن سلغر شاه ٦٦١-٦٦٣هـ / ١٢٦٣-١٢٦٣م.
- أبش خاتون بنت سعد الثاني ٦٦٣-٦٦٥هـ / ١٢٦٤-١٢٨٦م.
(٧) أتابكة لورستان الكبرى والصغرى (في فارس).
- أتابكة لورستان الكبرى (٥٤٣-٨٢٧هـ / ١١٤٨-١٤٢٤م) أو الهزارسبند جيون (بنو قُضْلُويه). مؤسسها أبو طاهر بن محمد بن علي بن أبي الحسن فضلويه، الذي كان من قادة الأتابك سُلْغَر بن مودود في فارس. وقد أخضع خصوم أتابكة فارس، كما أخضع لورستان، وأنشأ بها سنة ٥٤٣هـ / ١١٤٨م أتابكية. توسعت هذه الأتابكية فيما بعد في الأهواز، ومناطق أخرى. واتخذت من إندج عاصمة لها، واستمرت قريباً من ثلاثة قرون إلى أن سقطت بيد إبراهيم بن شاه رُخ من التيموريين، ويكتنف الغموض ترتيب سلسلة حكامها وسنوات حكمهم، وشخصيات بعض أتابكتها.
- أتابكية لورستان الصغرى أو بنو خورشيد (٥٩١-١٠٥٥هـ / ١١٩٥-١٥٩٦م). أسسها سنة ٥٩١هـ / ١١٩٥م شجاع الدين خورشيد، الذي خلف الوالي السلجوقي في لورستان للصغرى، بموافقة الخليفة العباسي الناصر لدين

مراجع للاستزادة:

ابن الأثير، الكامل في التاريخ (طبعة دار صادر، بيروت ١٩٦٥).
ابن القلائسي، فحول تاريخ دمشق (دار حسان للطباعة والنشر، دمشق ١٩٨٣).
ستاهلي ليربول، الدول الإسلامية، ترجمة محمد فرزان ومحمد دهبان (مطبعة الملاح، دمشق ١٩٧٤).

الموضوعات ذات الصلة:

أتابكة أذربيجان - الأرتقون - البربرون - الزنكيون - السلجوقيون.

أتابكة أذربيجان

فأبقى أرسلان أتابكه إيلدكز في همدان وعين أخاه لأمه محمد جهان بهلوان بن إيلدكز حاجباً له.
قوي نفوذ إيلدكز لكونه أتابك السلطان وحاكم أذربيجان، وهيمن على جميع مرافق الدولة، واستطاع بكفايته وحسن تدبيره ومساعدة ولديه محمد جهان بهلوان ومظفر الدين عثمان قزل أرسلان أن يرد كيد الأعداء وينتصر عليهم، وأضاف إلى ما تقدم أن زوّج ابنه محمد جهان بهلوان من ابنة حاكم الري.

٥٤١هـ / ١١٤٦م، فأخذ يوسّع نفوذه في المناطق المجاورة، واستولى على معظم أذربيجان وبلاد الجبل وهمدان وأصبهان والرّي، واتخذ من تَبْرِيز عاصمة له.
شارك إيلدكز أمراء الدولة السلجوقية في صراعهم للوصول إلى منصب السلطنة أكثر من مرة، وكان يؤيد فريقاً على الآخر، وكان لإسهامه في هذه الصراعات أثر كبير في وصول ابن زوجته، أرسلان بن طغرل بن محمد، إلى منصب السلطان السلجوقي في فارس والعراق.

أسس دولة أتابكة أذربيجان شمس الدين إيلدكز وهو مملوك تركي لكامل الدين أبي طالب وزير السلطان السلجوقي محمود بن محمد بن ملك شاه، فلما اغتيل الوزير سنة ٥١٦هـ / ١١٢٢م في بغداد انتقل شمس الدين إلى خدمة السلطان محمود، ثم السلطان مسعود (٥٢٧-٥٤٧هـ) الذي قرّبه إليه وزوّجه أخت زوجته، وهي أرملة أخيه السلطان طغرل ابن محمد، فصار شمس الدين أتابكاً لأرسلان شاه بن طغرل، وأعطى حكم إقليم أَران سنة

İstihbar edildiğine göre 1912-1913 seneleri zarfında gerek yeni ve gerek eski Bulgaristan dahilinde bulunan din kardeşlerimizi, Hıristiyanlaştırmak vazifesiyle mükellef olan, Ruhban sınıfına nakit mükafat olarak bir çok meblağ verilmiştir. Papaslar işte bu sayede paralarına zam olsun hürs ve tamamıyla Hıristiyan nüfusu çoğaltmak için, engizisyon mezalim ve vahşetini gölgede bırakmışlardır.

SONUÇ

Ey, ihvan-ı din, ey Müslüman= Kemali teessür ve teessüf ile okuduğunuz, ibretle baktığınız ve herbiri kalplerinizi parçalayacak olan bu vakalar, dindaşlarımız üzerinde uğursuz harb esnasında ve sonrasında düşmanlarımız tarafından icra edilen kötülük ve cinayetlerin bir milyarda birini bile temsil eyleyemez. Buna cidden emin olunuz.

Düvel-i muazzamadan bazılarının teşvikiyle meydana getirilen son Balkan muharebesinin meydana gelişini elbette hatırlıyorsunuz; Çıkaramazsınız. İslam ve Türklükle alakadar olan, ehli salib seferinden başka çıkaracak bir Türk, bir Müslüman nasıl tasavvur edilebilir? Bu mümkün değildir. Balkan müttefiklerine vekaleten Çar Ferdinand'ın salib namuna, harb ilanı beyanamesi unutulabilir mi? O, yirminci asır tarihinin en kirlili bir sahifesini teşkil eyleyecektir. Son Balkan muharebesi vahşet, taassub, çirkinlik itibariyle ehli salib'in meşhur muharebelerinden farklı değil, belki de daha çirkinidir. Ahval ve hakikat bu merkezde bulunur. Müttefiklerin orduları harb kaidelerini beynel düvel hukuku ayaklar altına alarak çığner, masum çocuk, çocuk, kadın, kız, ihtiyar, malül demiyerek bütün müslümanlığa karşı harb ilan ettikleri için, önüne gelenlerini kılıçtan geçirir iken, Hıristiyan âlemi, bütün Avrupa'ya cansız cisim ve dilsiz gibi sukut etti, kaldı. Bu vahşet ve canavarlıklara karşı hemen hiç bir yerden -Mösyö Pyerloti ve birkaç müstesna simadan gayri- bir itiraz sesi ve insanı kaldırılmadı. Çünkü akıtılan kanlar, heder edilen ırz ve namuslar, Müslüman kanı ve namusları idi. Ne güzel medeniyet!

Zaten müslümanlarca öteden beri anlaşılmuş olan bir hakikat, bu muharebe dolayısıyla bir kat daha açıklık kazandı. İşte bunun için Müslümanlar, cidden yaşamayı, hem de insanca yaşamayı istiyorlarsa birbirleriyle samimi bir surette ittifak ve itihad eylemeli, her an ve dakika vahşi, gaddar, zalim ve islam karı içmekle lezzet alan canavar düşmanlarından tatlı intikam almak için de el ele vererek, vakit kaybetmeden hazırlanmalı. Aynı zamanda her vakitten ziyade ilme, fenne itina ederek, ilmen, fennen, iktisaden ilerlemeye, yükselmeye çalışmalı, bu suretle dinlerini, namuslarını, vatanlarını velhasıl tam manasıyla mevcudiyetlerini muhafaza etmeli, zira kendine acımayana kimse acımaz. Müslümanlar için bu muharebe kadar büyük bir ders, ibret, uyarma olmaz ve olamaz!

ATABEYLER DEVRİNDE KÜLTÜREL HAYAT

Yazan: Ziya BÜNYATOV*

Türkiye Türkçesine Aktaran: Vefa RIZAYEVA

Azerbaycan Atabeyleri devletinin hâkimiyet devri kültürel hayatın ilerleme devridir. Bu dönemde dünya kültürüne önemli kişiler kazandırmış Azerbaycan poetik okulu oluşmuş ve ilerleme devrini yaşamıştır. Bu döneme Azerbaycan rönesansı diyebiliriz. Azerbaycan poetik okulu 12. ve 13. yüzyılın başlarında yalnız birçok şair ortaya çıkardığı için değil, aynı zamanda hemen hemen şairlerin her birinin ayrıca ortaya koydukları orijinal örnekler bakımından en yüce gelişim merhalesini oluşturmaktadır.

Bu devirde faaliyet gösteren İsfahan poetik okulu Azerbaycan poetik okulu ile sıkı bir ilişkideydi ve birincisinin temsilcilerinin çoğu kendilerini diğerinin küçük kardeşleri olarak görüyorlardı. Araştırılan devirde bu okulu, tanınmış şairler grubu temsil ediyordu. Yakın ve uzak komşular da yalnız birkaç on yıldan sonra Nizami Gencevi, Hakani Şirvani, Mücireddin Beylegani, Feleki Şirvani ve bunun gibi büyük sanatçılar tanınmaya başladı.

Bu devirde Fars dili kendisinin gelişimi ve ilerlemesini Azerbaycan poetik mektebine borçludur. Söz fazlası sintaktik ifadelerin orijinalliği poetik şeklin bütün bu alametlerine göre 12. yüzyıl Azerbaycan şairleri ile

* Bu makale Ziya Bunyatov tarafından Edebiyat ve İncenanat Gazetesinde 17 Ekim 1980'de yayınlanmıştır.

was made for the *Shāhsivān*, *Kashkā'i*, *Khamsa* (of Fārs), *Turkomāns*, and *Bakhtiyāri* each to send one representative to the assembly (Art. 63). In the later electoral laws no special provision was made for tribal representation. In the early years of constitutional government and during the anarchy prevailing after the suspension of the constitution in 1911 the government was unable to control the tribal areas. Because of this, with the discovery of oil in south-west Persia, special agreements were made between the Anglo-Persian Oil Company on the one hand and the *Shaykh* of *Muhammara* and the *Bakhtiyāri* respectively on the other. The latter supplied labour to the engineers and provided guards for the protection of the oil-fields. During the first World War there was much unrest, rebellion and disorder in the tribal areas (see further Sir Percy Sykes, *A history of Persia*, ii). After the war *Riḍā Khān*, later *Riḍā Shāh Pahlawī*, reimposed the authority of the central government throughout the country. The Kurds of *Ādharbāyḍjān* were subjugated and disarmed. In 1925 the *Bakhtiyāris* and *Kashkā'is* were partially disarmed and the *Turkomāns* to some extent reduced. Subsequently, attempts were made to settle the tribes (see Hassan Arfa, *Under five Shahs*, London 1964, and *Landlord and peasant*, 181, 283 ff.). During and after the second World War there were also disturbances in the tribal areas, especially a separatist movement in the Kurdish districts of *Ādharbāyḍjān* and a serious tribal revolt in the south in 1946.

Bibliography: In the article. Further material on the tribes and their movements will be found in chronicles, dynastic and local histories. See also H. Field, *Contributions to the anthropology of Iran*. Anthropological Series Field Museum of Natural History, xxix/1-2, 15 December 1939; X. de Planhol, "Geography of Settlement", in *Cambridge History of Iran*, i, 409-67, and E. Sunderland, "Pastoralism and the social Anthropology of Iran", *ibid.*, 611-83.

(A. K. S. LAMTON)

○ **ILBIRA**, Sp. ELVIRA, town and the associated province, near or identical with Granada. The *Iliberri/Ilbira/Granada* question has been much discussed and may be summarized as follows: The Roman town of *Iliberri* occupied part of the present site of Granada. The Arab governors of the region at first resided there, Arabicizing the name into *Ilbira*, but about 130/747 founded, 12 km north-west of modern Granada, a new capital which was called *Kaštalla*, *Kaštīla*, or *Kaštīliya*. This however soon became known by the name of its predecessor, *Elvira*. The original *Elvira* continued to be populated, largely by Jews and Christians, but in time came to be known as *Granata/Gharnāta*. In 401/1010, during the Berber insurrection, new *Elvira* was sacked by the *Sanhādīja* troops of *Zāwi b. Ziri* and the inhabitants emigrated to Granada. In 403/1012 *Zāwi* declared his independence and made Granada his capital. Henceforward *Elvira* declined though there was still a fortress there as late as 891/1486. The ruins are still visible and the name survives in the *Sierra de Elvira* and the *Puerta de Elvira* at Granada.

The name *Ilbira* as that of the region of which the capital was Granada continued in use long after the decline of *Elvira* town. See further *GHARNĀTA*.

Bibliography: *Passim* in most historians and geographers, but see in particular *Yākūt*, i, 348, iv, 97; *Lévi-Provençal*, *Hist. Esp. Mus.*, i, 313; *Dozy*, *Recherches*, i, 328-33.

(J. F. P. HOPKINS)

○ **AL-ILBĪRI** [see *ABŪ ISHĀK AL-ILBĪRI*].

— **ILĀI** [see *ELĀI*].

○ **ILDENİZ**, SHAMS AL-DĪN (d. ? 571/1175-6), Atābeg of *Ādharbāyḍjān* and founder of the short-lived dynasty of the *Ildeñizids* (see next article).

By birth a *Kl̄pçak Turk*, *Ildeñiz* began his career as a slave of the *Saldjūk* sultan *Maḥmūd's vizier Kamāl al-Dīn al-Simrūmī* (assassinated 515 or 516/1121 or 1122); he then passed into the service of Sultan *Mas'ūd* (529/1134-547/1152), who appointed him governor of *Arrān*. In this remote province, where incursions from Georgia made essential the maintenance of a strong army, *Ildeñiz* became one of the most powerful *amīrs* of the *Saldjūks*, and by about 540/1146 had made himself the virtually independent ruler of *Ādharbāyḍjān*. Sultan *Mas'ūd* gave him in marriage *Mu'mina Khātun*, the widow of his brother and predecessor *Toghrīl*, and this marriage led him to intervene, in the quarrels over the succession to the sultanate after *Mas'ūd's* death (547/1152), on behalf of his stepson *Arslān b. Toghrīl*. In 556/1161 he marched from *Hamadān*, deposed *Sulaymān Shāh*, and installed *Arslān* as sultan. The grateful *Arslān* accorded the rank of *Atābak-i a'zam* to *Ildeñiz*, who now turned to securing the position of his protégé. The *amīr* of *Rayy*, *Inanç*, was temporarily won over by the marriage of his daughter to *Ildeñiz's* son (and successor) *Pahlawān*, but later attempted, in alliance with the *amīrs* of *Fārs* and *Kazwin*, to depose *Arslān* in favour of his brother *Muḥammad*. The dissidents were defeated by *Ildeñiz*, but *Inanç* made his escape to *Rayy*; he gained the support of the *Kh̄wārazmshāh* *Il-arṣlan*, but in 564/1169 was forced to flee upon the approach of *Ildeñiz*, who, with the help of *Inanç's vizier Sa'd al-Dīn al-Ashāl*, procured his assassination. *Ildeñiz* then accompanied the Sultan to *Iṣfahān* and obtained the submission of the atābeg of *Fārs*, *Zangī*. He was obliged to return to *Ādharbāyḍjān* by the news that the Georgians had sacked *Dwin* [*q.v.*] (557/1162), whereupon a coalition of Muslim rulers, led by *Ildeñiz*, invaded Georgia and defeated King *Giorgi* [see *KURDĪ*]. Back at *Hamadān*, he received word that the *Kh̄wārazmshāh* was planning to invade *Khurāsān*; in spite of a warning from *Ildeñiz* that these territories belonged to the *Saldjūk* sultan, *Il-arṣlan* marched against *Nishāpūr*; *Ildeñiz* confronted him at *Bistām*, but no open hostilities occurred and *Il-arṣlan* withdrew. The death of *Il-arṣlan* in 568/1172 removed the threat from that quarter; so that by his death, probably in 571/1175-6, *Ildeñiz* was the undisputed *de facto* master of the *ʿIrāki* territories of the *Saldjūk* empire. *Hq* was buried at *Hamadān*, beside a *madrassa* which he had founded.

Bibliography: *Bundārī*, *Zubdat al-nuṣra* . . . (= *Houtsma*, *Recueil*, ii), index; *Ṣadr al-Dīn al-Husaynī*, *Akhbār al-dawla al-Saldjūkiyya*, ed. M. *Iḳbāl*, Lahore 1933, index; *Ibn al-Athīr*, xi (index); *Hamd Allāh Kazwīnī*, *Ta'rīkh-i Guzīda* (GMS, xiv/1-2), 472-3; *Mirkh̄wānd*, *Rawḍat al-ṣafā*, Lucknow 1891, ii, 201 ff.; C. E. *Bosworth*, in *Cambridge history of Iran*, v, Chapter 1, esp. pp. 169-70, 176-9 (with full references). See also the bibliography to *ILDENİZIDS*.

The above is an abridgement of the article *Ildeñiz* in *IA*, fasc. 50, 961-4. (MIRZA BALĀ)

○ **ILDENİZIDS** or **ELDIGÜZIDS**, a line of Atābegs or Turkish slave commanders who governed most of northwestern Persia including *Arrān*, most of *Ādharbāyḍjān*, and *Djībāl* during the second half of the 6th/12th century and

Men's and women's activities are spatially regulated. Women traditionally perform their duties of cooking, cleaning, sewing, bread making and animal care in the private space of the household courtyard while men work in the public area of the marketplace or fields. This division is adhered to most strictly in urban areas in northern Afghānistān, where traditional Özbek women begin wearing the veil around the age of puberty. In the former Soviet republics, Özbek women work outside the home in factories, offices and agriculture. However, they remain the primary homemakers.

Historically, tax-farming was the primary land tenure system, especially north of the Amū Daryā [q.v.]. In the khānate of Bukhārā [q.v.], provinces were divided into tax districts administered by appointees of the *amīr* of Bukhārā. Each *beg* retained the amount of revenue which he considered necessary to maintain his court and forwarded the rest to the *amīr*. The situation of the common people was not substantially altered after the Russian annexation of Central Asia except in Farghānā [q.v.], where the Russians instituted cotton mono-cropping and eliminated the traditional bureaucracy.

In the late 1920s to 1930s, agriculture was collectivised in Turkistān. Despite Sovietisation, many Özbeks continued to market some of their own crops. Increasing cotton production in the late 19th to 20th centuries has led to integration into the world market. Depending on location, one-third to one-half of urban Özbeks in the former Soviet republics currently own their own households. In northern Afghānistān the most important land tenure system is currently freehold or private ownership which entails full rights and disposal through sale and inheritance. Most of the holdings are small, typically 5-10 acres.

The basic kin group is known as the *kaum* (other terms are also used), which in its basic sense consists of related households comprising a community. The *kaum* contains several groups of patrilineally-related families who regard themselves as descended from a common ancestor. However, *kaum* is a structural category which is adjusted by the people to suit their own social situation. The word is used to include not only agnates, but also persons who assist each other, share goods and live nearby, including affinal kinsmen and even unrelated people who marry in and become viewed as part of the group. Ideally, the nearest households in the village or urban neighbourhood who have close co-operative relationships and who may have their own mosque or other common interests form a *kaum*. A village may be composed of one or more *kaums*. An urban *kaum* is often associated with a craft or occupation. An important feature of kinship terminologies is the emphasis on special terms for older brother, *aka*, and older sister, *āpa*.

In the traditional marriage system, marriage preference is for one to whom a kin connection can be traced. There are norms against marriage with members of other ethnic groups. Although polygamy has become rare, parental arrangement and consent to marriage have been retained. A cash payment from the groom's side to the bride's is part of marriage negotiations, part of which may be used to buy household items for the bride. Divorce is governed by Islamic law or by the laws of the country, although community pressure limits its use.

The ideal is the patrilocal extended family with the senior married couple, their sons, the sons' wives and children and the unmarried daughters of the senior couple all residing in the same household compound.

Nuclear families are also common, since extended families may break up as the sons mature and the senior pair ages.

Özbeks generally favour large families. In northern Afghānistān, the baby is strapped into a special wooden cradle on rockers beginning forty days after birth. Outside of the cradle, the baby is swaddled. Circumcision of boys, practiced by all Özbeks, is generally done at some time between the second and fourth year. A Qur'ānic education was traditional, but now public high school and university education are increasingly common, especially for boys.

The ruling dynasties in the Central Asian khānates from the end of the 18th to the 20th centuries were the tribal groups of Mangit [q.v.] in Bukhārā [q.v.] and Kungrāt [q.v.] in Khwārazm [q.v.], which came to be called *Khiwa* [q.v.]. The leaders of the Khokand khānate were from the Mīng tribe. Some Özbeks still remember a tribal designation and may use this as part of their personal identity. Important tribes are Kungrāt, Mangit, Kīpčak, Kaṅgī, Na'imān, Khitay, Dürmen, Čaghatay, Mīng, Kenikas and Lakai. Other "non-tribal" Özbeks use either a district or town as an identity marker. Gender, age, dialect and Islamic observance are important components of personal identity and status.

The Özbeks are Sunnī Muslims who follow the Hanafīyya [q.v.] legal tradition. Naqshbandīyya [q.v.] Šūfism has been a social and political force. For some, folk beliefs like the evil eye and harmful possessing spirits, *djinn* [q.v.] or *parī* [q.v.], are part of daily life and necessitate the use of amulets or written verses of the Qur'ān. Diseases may be classified as "hot" or "cold," with oppositely-classified foods used in their curing. The 'ulamā', religious scholars and teachers, traditionally were very influential, since Bukhārā was for long a centre of Islamic learning. Shamanistic healing, especially the removal of spirits, was done by a practitioner called a *bākhshī*, *parīkhwān* or *du'ākhwān*, often a *mullā* learned in the Qur'ān. In the folk tradition, there is also belief in *albastī*, a witch-like *djinnī*.

In addition to the celebration of Islamic festivals and holy periods such as Ramaḍān, a non-Islamic holiday, the New Year, held at the beginning of spring, is celebrated by the distribution of a pudding-like food made of sprouted wheat, *sumūlak*, to family and friends. Özbeks are known for their cuisine, which includes many noodle dishes such as *mantū*, a steamed dumpling. The musical tradition includes indigenous instruments such as the two-stringed *dūtār* and the *dā'ira*, a tambourine, for use in public and private entertainment. To celebrate weddings and circumcisions, men play *ūlak*, a sport in which men on horseback battle to carry the carcass of a cow to a goal.

Bibliography: E. Schuyler, *Turkistan: notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, 2 vols., London 1876; B. Chagatay and A.N. Sjöberg, *Notes on the Uzbek culture of Central Asia*, in *Texas Journal of Science*, vii/1 (1955), 72-112; E. Bacon, *Central Asians under Russian rule*, Ithaca 1966; E. Allworth, *Central Asia, a century of Russian rule*, New York 1967; I.M. Djabbarov, *Crafts of the Uzbeks of Southern Khorezm in the late nineteenth and early twentieth centuries*, in *Soviet Anthropology and Archeology* (1973-5); G.P. Snesarev, *Remnants of Pre-Islamic beliefs and rituals among the Khorezm Uzbeks*, in *Soviet Anthropology and Archeology* (1970-4); E. Naby, *The Uzbeks in Afghanistan*, in *Central Asian Survey*, iii/1 (1984), 1-21. (AUDREY C. SHALINSKY)

ÖZBEG B. MUHAMMAD PAHLAWĀN, Muzaffar al-Dīn (reigned 607-22/1210-25), the fifth and last Atabeg of the Ildegizid or Eldigüzid